

ФРАГМЕНТ

Константин Илиев

ПОРАЖЕНИЕТО

ХРОНИКА ОТ КРАТКОТО СТОЛЕТИЕ

Тази книга има автобиографичен характер. Променени по обясними причини са почти всички имена, както и описанието на някои второстепенни обстоятелства. Мемоаристиката по думите на Йосиф Бродски е последната крепост на реализма. Това, че този достоен човек с не особена симпатия споменава този литературен термин, не можа да ме накара да се впусна в ненужни стилистични упражнения. Разбирам реалистичното писане единствено като стремеж да се пише истината. Пилат Понтийски пък попитал арестувания Христос *що е истина* и от устата на Божия син не дошъл отговор. От факта, че никой не може убедително да определи с думи понятието, обаче още не следва, че никой няма представа какво означава то.

АВТОРЪТ

1.

Триангулачни знаци. Това са едни високи дървени пирамиди по възвишенията. Поставят ги топографи или землемери, за да отчитат чрез тях отдалече разстоянията по уредите си и след като си свършат работа, отиват си, а пирамидално скръстените мартаци остават да стареят, да белеят и да гният по върховете.

На няколко километра югоизточно от град Ловеч има едно скалисто възвишение, наречено Хисаря. Там е забит такъв триангулачен знак. Ако през него се прекара една права линия, така че тя да съедини шосето от Ловеч за Троян и шосето от Ловеч за Велико Търново, би могъл да се получи един равностраничен триъгълник. На върха на този триъгълник ще бъде самият град Ловеч, а всяка страна ще е дълга пет километра. Тази не особено голяма по площ геометрична фигура ще заключи в себе си между другото след-

ното: 1. Част от реката Осъм, изцяло боядисана в мастиленосиньо от съмнително рентабилната троянска химическа индустрия. 2. Още три такива възвишения със скали и дървета - главно габрица и дребен храсталак със звучното и миризливо име "смрадлика". 3. Част от железопътната линия Ловеч - Троян, построена за две години от младежи бригадири, и гарата край село Казачево, където през 1948 година при откриването на линията спря първият влак и на един от прозорците му се показаха Васил Коларов и все още необесеният от него Трайчо Костов, за да помахат с ръце на пещото и скандиращо множество. 4. Паметникът с петолъчна звезда в Сливешките ливади, където през май 1943 година е бил убит партизанинът Христо Кърпачев. 5. Железен кръст в памет на пребитите с тояги лагери, поставен през 1989 година от ловешкото гражданство върху скалата, край която от 1959 до 1962 година са били разположени каменната кариера и бараките, наричани от същото това гражданство "хулиганският лагер". 6. Развалините на Ястреб манастир. 7. Лобното място на околийския началник Тихчев, на когото през 1925 година анархистът Тинко Симов с нож разпорва корема. 8. Лобното място на състезателя по спортна борба Стефан Крушата, след чието застрелване през 1992 г. започват гангстерските войни в демократизиращата се България. 9. Манастирската чешма. 10. Пази мост, където на 26 декември 1872 година става фаталната среща между заптието Хасан Али Чауш и запътилия се към Кърчинското ханче Апостол на българската свобода Васил Левски. 11. Една борова гора на сто метра от Пази мост, засадена под формата на римска цифра и букви: X конгрес. 12. Остатъци от римски път. 13. Местността Кървавите камъни, където по време на Руско-турската война е клано панически бягащото ловешко население. 14. Една разкопана надгробна могила. 15. Камъни от развалините на чифлика на турчина Сали бей. 16. Една варница. 17. Един много секретен военен обект. 18. Две стари воденици. 19. Лозе с череши, на която в края на тридесетте години е била вързвана люлката на някой си Константин Илиев.

2.

Щом основата на въпросния триъгълник мине през триангулацията, то и половината от скалистото възвишение, върху което е поставен знакът, ще остане в триъгълника, а също и развалините на крепостта, заради която възвишението носи името Хисар.

"Развалина от крепост" звучи наистина твърде внушително, всъщност останали са само основите на каменен зид, едва подаващ се от земята изпод тръни и треволяк. За да се разруши и той без остатък, са нужни прекалено много усилия, би трябвало да се копае с каменарски лостове, а каруца или волска кола не може да стигне тук горе на върха, защото отдавна няма път към обраслата със смрадлика и габрици скала. Затова тези последни, най-тежки камъни, свидетели на битието на римски или старобългарски велможи, кой знае от колко векове вече дават подслон на безродни и без-

словесни змии и гущери, вместо да легнат в основите на някой селски дувар, къща или кочина. И някакво чудновато, тъмнозелено, с тънки остри листенца растение никне тука, никъде наоколо го няма, дали пък не е пренесено някога си в това болярско обиталище от далечни земи. И много дупки има покрай камънаците. Тесни и дълбоки - те са на лисици или язовци, и други - много по-плитки, широки, грозни и безформени. Тях са ги копали иманярите. Май че и сега идват от време на време тайно да копаят.

3.

Какво са намерили до днес иманярите, не знам, но веднъж и аз видях една златна монета. Това стана в същото това лозе с черешата, което беше споменато малко по-преди. Бях вече на възраст, когато не се лежи в люлка, но още не се и работи, и докато майка ми и леля ми копаеха лозето, една златна монета блесна изпод мотиките. Те нито се учудиха, нито спряха работата си - все едно че бяха откопали картоф. Пък и какво ли толкова да се чудят - не само монети, но и ръждясали остриета, вероятно от стрели, парчета от старинни съдове и сечива се намираха тука открай време. Историята беше сяла обилно и преобилно далеч преди още картофите да дойдат от Америка.

Жълтицата беше явно от чифлика на турчина Сали бей. Къщата му се е издигала близо до мястото на нашето лозе, на двеста-триста метра от Хисаря. Но аз съм виждал какви ли не други монети, намерени в землището на родното ми село Каминище. С гръцки или римски профили, с фигури в тоги, царствено повдигнали ръце, кръгли и недотам равномерно кръгли, дребни и едри. Ако някой страстен нумизматик можеше да види всичко това, сигурно щеше да си загуби ума и да хукне да ги дърпа от ушите на моми, булки и баби, защото там висяха те, както и по шиите и по ръцете им и около плетените шапки на бебетата, нанизани кой знае защо на червен конец - вероятно против уроки.

4.

През зимата на 1952 г. на петнайсетгодишна възраст аз минах покрай Хисаря на път за село с един голям, тежък картонен куфар в ръка. Разстоянието между Ловеч и Павликянско Каминище е девет километра през скали, урви и баири през местността Дери вол. Има и по-дълъг път - по търновското шосе, по него веднъж на ден се тътрузеше рейс, но аз нямах търпение да чакам рейса. Първа зимна ваканция. Четири месеца почти военен режим зад високите каменни стени на пансиона. Под строй на храна, под строй на кино, под строй на баня, с деветнайсет души в една спалня и сега отведнъж - сам сред снежинките на пустата пътека край скалите. Снежинките, може би също зашеметени от радост покрай зимната ваканция,

вместо от небето към земята се движеха от земята към небето. Аз почти тичах, подхлъзвах се, падах, ставах, без да изпускам тежкия картонен куфар и с цяло гърло пеех Spaniens Himmel - марша на германския антифашистки батальон от времето на Испанската война. Като стигнех до края на песента, започвах я пак отначало.

Когато за трийсет и първи път довършвах последния куплет, стигнах до Манастирската чешма, оставих върху каменния ѝ зид картонения си куфар и седнах на него. Далеч зад гърба ми бяха останали Кървавите камъни, пред мен се извисяваше Хисаря, от подножието не можеше да се види триангулачният знак на върха му, а на три-четири километра път на изток, зад дългата скала от бял варовик знаех, че димят топлите печки на Павликянско Каминище.

Тогава се появи жената. Тя яздеше на магаре, спуснала двата си крака откъм едната страна на корема му. И както яздеше, предеше с хурка. Беше млада жена, облечена цялата в черно, една черна лента минаваше през челото над очите ѝ, къделята на хурката ѝ беше от бяла вълна. Магарето тръгна право към мен, спря край препълненото корито и почна да пие. Жената ме погледна за миг, каза “добра среща” и продължи да преде.

Така стояхме ние под снежинките на тихия януарски ден, тя с хурката, аз с картонения си куфар, докато магарето бавно утоляваше жаждата си. Струите на водата от двата чучура бяха толкова силни, че запълваха целите им гърла, излизаха оттам на ритмични тласъци и се плискаха далеч извън коритото. И като че ли тази извънмерна, напиреща и пулсираща изпод земята сила беше знак, че се намираме на необикновено място - бивша манастирска обител, където кой знае колко пъти са си мерили силите благочестивост и дяволщина.

Жената и магарето поеа по замрежената от снежинки пътека. Аз сложих на рамо тежкия куфар и запях отново Spaniens Himmel.

Многократно ми се е случвало после да минавам покрай Манастирската чешма. Не видях вече да избликуват от чучурите ѝ такива мощни, пулсиращи струи. Но и аз не минах никога вече тичешком оттам. Нито с дванайсеткилограмов куфар на рамото. Нито със Spaniens Himmel.

5.

Възможно е жената да е била от село Къкрина. Там хората произвеждат восък и ходят да го продават по съседните села. Обикновено с магарета. Но тя беше твърде млада и хубава, за да пътува от село на село като търговка на восък. Така или иначе тази среща остана в съзнанието ми като някакво митическо библейско видение. Може би защото жената беше облечена в черно и яздеше върху това дългоухо животно, което по коледните картички носи на гърба си заспалия младенец и се води от стария Йосиф. И защото всичко това ставаше на мястото, където някога е бил Ястреб манастир.

Създаден е от благочестиви български царе, разрушен по-късно от турците - така твърди в статията си един местен изследовател. През 1554 годи-

на някой си Петър Граматик преписал тука Четвероевангелието. През 1555 направил друг препис. Една каменна врата била оцеляла сред развалините. На нея пишело: “Манастир Света Богородица - Ястреб”. И една легенда споменава изследователят: Когато манастирът бил разрушен, от него изхвъркнала като ястреб чудотворната икона на света Богородица и кацнала на един орех край балканската река Черни Осъм. Близко до това място е сегашният Троянски манастир.

Тук има едно противоречие. Логично е да се мисли, че манастирът е получил името си заради въпросния ястреб, който изхвърчал от развалините. Но кой ще вземе да дълбае това име върху оцелялата след разрушенията врата. Най-вероятното е ястребът да е изхвърчал веднъж, а пък манастирът, след като е получил името си, да е строен и разрушаван повече пъти.

Необяснимо е друго. Защо тук са живели павликяни?

Каминище е павликянско село. Наричали са го още Павликян Каминище или Керечли Каминище. “Керечли” идва от турската дума “кереч”, което значи вар. В края на дългата бяла скала има варници. Но преди старите жители на селото да построят къщите си зад скалата, те са живеели на пет километра път към Ловеч, в подножието на Хисаря. Там, където са развалините на Ястреб манастир. Селото им тогава се е казвало не Каминище, а Калугерица. Името Калугерица тук отдавна е забравено, но се среща в по-стари писания, примерно в докладите на католическите мисионери до Рим, изпращани през втората половина на седемнайсетия век. Те са събрани в загребското издание *Acta bulgariae ecclesiastica* и в него селото се нарича Павликянска Калугерица.

През 1905 година професор Любомир Милетич, търсейки следите на павликянския диалект, идвал в Каминище и разбрал от старите хора, че някогашното селище било край Ястреб манастир. Установил и имената на павликянските родове, които се преместили на пет километра източно от Манастирската чешма, за да основат зад дългата бяла стена днешното село. Родовете на Телките, на Варджиите, на Рудьовци. (Моят корен по майчина линия е от Варджиите.) Професор Милетич обаче погрешно заключил, че днешното Каминище е някогашното павликянско село Тележани, което също се споменава в докладите на мисионерите. По-късно историкът Михаил Хаджинеделчев посочил грешката, установил, че Тележани се намирало не южно, а северно от Ловеч, което впрочем твърдят и мисионерите, но и той не стигнал до заключението, че жителите на Павликянско Каминище са потомци на жителите на кой знае защо изчезналата към края на седемнайсетия век Павликянска Калугерица. А трябвало е само да се съпоставят писмените сведения и да се повярва на многократно повтаряните свидетелства на мисионерите, че *Kalugeriza villa* се намира на един час път югоизточно от Ловеч в подножието на Хемус, сиреч на Балкана. (*Intus montem Nemum*, както гласи едно писмо от 1659 година.) Професор Милетич установил имената на напусналите старото селище родове, но той ни-

къде не обяснява предшестващото и продължило неизвестно колко време странно съжителство между православен манастир и еретици павликяни. Защото, ако има нещо, което с най-голяма сигурност се знае за тази тъй отколешна ерес по българските земи, то е, че привържениците ѝ са бягали така от кръста и иконите, както дяволът от тамяна. А къде може да има повече кръстове и икони, отколкото в една манастирска обител. Самото име Павликянска Калугерица съдържа противоречие. Защото павликяните са ненавиждали всякакви шатни служители на Бога, едва ли е било възможно безконфликтно да съжителстват с най-нисшите от тях - калугерите.

6.

Какъв пример за въздигане, величие, упадък, обезсмисляне и нищета е тази павликянска ерес. От Константин (наричан още Силван) - първият ѝ проповедник в далечна християнска Армения - два века след Атила, един век преди Карл Велики ереста тръгва на изток към главния град на Византия и на целия тогавашен свят, разлива се по бреговете на Мала Азия, минава в Европа, пламва и гасне в равнините около стария Пловдив, прехвърля Балкана, за да тлее и дотлява в едно въшкаво българско село все още и по времето, когато прадядото на Карл Маркс вече трябва да се е напикавал в пелените си.

Питал съм моята баба Димитра:

- Чувала ли си в нашто село хората да са били по-други, да не са били като сегашните?

- Как да не съм чувала. Къпинковците. Едни дълги хора. Два пъти колкото сегашните. Като се спъне в някоя къпина, падне и умре на място. Щото - дълъг. Падне от високо.

- Всичките ли са били тъй дълги или само някой род от селото?

- Всичките. Къпинковци. Спъне се в къпината и умре.

Толкоз. Иди ги разбери какви са били тези къпинковци. А пък не само баба Димитра, но и всички по-стари хора от селото знаят за тях. Но нищо друго, освен че са били високи. Дали това не е смътен, датиращ от хилядолетие и половина спомен за древните траки? Или пък за славяните? Може би придошлите с кончетата си от азиатските степи прабългари са били дребни и местните жители са им изглеждали огромни. Кой знае.

Професор Милетич обаче - опитен изследовател, успял да изкопчи през 1905 година от старите жители на Каминище друго. Той разговарял с някоя си баба Стойна. (Моята баба Димитра е била тогава младо момиче.) На въпроса му за павликянското минало на селото тази баба Стойна дала категорично отрицателен отговор. И прибавила:

- Кяз, пъуликянцикя ягели суяци, гушкяря - ния ни сми къту кяу, ния сми чисти ора.

Кое то на нормален български език ще рече: “Тези, павликяните, ядели суяци, гушери - ние не сме като тях, ние сме чисти хора.”

Баба Стойна от 1905 година отричала и се ядосвала, а пък професор Милетич настръхнал от радост. Защото бабичката, както и всички жители на селото говорели на някакъв своеобразен език, в който опитният учен веднага доловил всичките познати му дотогава елементи от говора на старите павликяни, които дотогава търпеливо бил събирал и изследвал по диалектни отломъци, разпилени по преселвани, размесвани, потурчвани и покатоличвани села. Без, изглежда, някога да се е надявал, че ще се натъкне на такава компактна буца от самороден словесен материал. Колко ли повече е щял да се радва, ако е знаел, че е попаднал не в неизвестното с нищо Тележани, а в прочулата се навремето между пратениците на Светата конгрегация заради невероятната си упоритост Калугерица - последно убежище на преследваната от тях павликянска ерес. Достатъчно е било някой ловчалия да спомене пред професора, че на север от града има местност, наречена Тележанските лозя. Но никой нищо не споменал.

Колкото до гущерите и суяците, това вероятно е смътен и неточен спомен за кухнята на същите тези мисионери - италианци или пък от славянски произход, които, учейки в Рим, заедно с италианския и латинския, изглежда, са усвоили и навика да ядат жаби, змии и костенурки, нещо абсолютно недопустимо по нашите места. Но кой знае. Всички противници на павликяните още преди създаването на българската държава през седмия век ги наричат "мръсни, гадни и проклетни". Може и да има нещо вярно в ругатните им.

Двадесет или тридесет години след като павликянската ерес се появила, император Юстиниан II изпратил един военачалник на име Симеон в арменските земи, за да се справи с нея. И ето го, седи този Симеон на коня си и чака тълпата от обградени с войници павликяни да обсипе с камъни вързания Константин Силван. Не пребият ли с камъни своя учител павликяните, войниците веднага ще ги намушкат с всичките остри жезела, които държат в ръцете си. Нито един камък обаче не полита към вързания човек. Военачалникът Симеон, изглежда, е бил емоционална натура. За свое нещастие. Самоубийствената упоритост на еретиците му направила такова силно впечатление, че той прекратил екзекуцията, заел се да разбере по-подробно що за дяволско учение е това и много скоро сам станал павликянин. За което следващият изпратен от императора екзекутор без много церемонии го опекар на клада.

Оттогава насетне, де що се спомене прозвището "павликянин" по страниците на стари и нови писания, веднага следват и думите "изгаряне, разпъване и клане". Когато ереста стигнала на запад до малоазийските брегове, в помощ на огъня, кръста и меча дошла солената вода. От стоте хиляди, осъдени от една извънредна комисия по времето на императрица Теодора и екзекутирани по късата процедура, голяма част били издавените в морето.

Наистина тази екзекуция била нещо извънредно по размерите си. Тя станала след реставрацията на стария ред, прекъснат от тези десетилетия от

историята, които византолозите са нарекли “иконоборчески период”. През тези десетилетия реформатори отгоре и инакомислещи отдолу, попрегльщайки взаимната си антипатия, си подали ръце, за да създават заедно ядове на еднакво несимпатичното им духовенство. За един от тези реформатори - император Никифор I Геник, хронистите съобщават, че бил голям приятел на павликяните, позволявал им да живеят в столицата и да се ползват безпрепятствено от всички права, така че, както пише историкът Теофан, “мнозина от по-лекомислените хора се заразили от учението им”. Това впрочем е същият този Никифор, който водил злополучни войни на юг с известния ни от приказките арабски халиф Харун ал Рашид, а на север - със страшния български хан Крум, и чийто череп след голямото поражение на византийците в Балкана през 811 година бил обкован със злато и превърнат в тежък потир, за да се пълни оттук нататък вместо с иконоборчески идеи - с червено вино за трапезата на победителя.

От императрица Теодора насам нямало вече аристократи иконоборци, но павликяните ставали все повече. Тези еретици имали вече укрепени градове и своя столица на име Тефрика. (Ако Павликянско Каминище не изчезне скоро от картата и някой отвори в него хубава кръчма, ще му предложи да я нарече Тефрика, току-виж, че пиячите се отворят на етимологична тематика.) Макар да не признавали Стария завет, павликяните явно са се ръководели от правилото “око за око, зъб за зъб”. За разлика от по-кротките богомили, по-сетнешните наследници на основните догми от ереста им по българските земи, те навсякъде се споменават като войнствена секта. Който успявал да ги вкара в редиците на войската си, отначало това били арабите, а после - самите византийци, имал на своя страна яки маризчии. Отчасти и заради това им качество император Константин Копроним около 750 година, а после Йоан Цимисхи около 970 дигнали огромно количество павликяни от сирийско-арменските земи и ги интернирали южно от Балкана в Тракийската равнина. Тук те, щат не щат, е трябвало да се пердашат с непрекъснато напирещите откъм север бодри юначаги, които никак не се интересували кой от изпечилите им се насреща как тълкува Евангелието. Така с помощта на копията и брадвите на славяни и българи, а после на кумани, печенег и какви ли не тракийската земя поглъщала преселените и потомците им, но учението им не могла да погълне. Междувременно през 895 година българският владетел Борис, кажи-речи, насила натопил своя езически народ в светлата купел на християнството, а земите около Пловдив били разоравани и тъпкани ту от византийски, ту от български рала и копита, така че ереста покълнала и между новопокръстените.

Когато се прелистват книгите по история, чертичките на римските цифри, с които се бележат вековете, ту се строят една до друга, ту се кръстосват, ту се събират под ъгъл, а павликяните продължават да се мяркат по страниците - най-често там, дето се спомене за война, бунт или въстание. Те са несигурни и въпреки това желани наемници на всеки поре-

ден константинополски владетел, винаги потенциални съюзници на враговете му. Отварям наслуки втория от двата тома византийска история на масата ми. Там, където е едно от многобройните, напъхани между страниците листчета. Отряди от тракийски павликяни, командвани от собствени офицери, настъпват в състава на седемхилядна войска към Драч срещу норманите на Робер Гискар. В определен момент неизвестно защо отказват да се бият. Победа за норманите. Император Алексей Комнин се опитва да накаже своенравните си наемници. Всеобщ бунт на тракийските павликяни в съюз с печенегите. Голямата наказателна войска, командвана от грузинеца Григорий Бакуриани (същия, който основал Бачковския манастир), е разбита. Императорът праща втора, вероятно още по-силна. Печенегите духват през старопланинските проходи на север и оставят павликяните сами. Стоп. Точка. Нов абзац на друга тема. Как завършва битката между бунтовниците и наказателната войска, не става ясно. Няма сведения в историческите източници.

Имената на пловдивските павликянски водачи около 1115 година, когато започва масово насилствено покръстване на еретическото население, не звучат български: Фолос, Кулеон, Кузин. Как обаче е било в по-малките селища? Какви етнически елементи съдържа тази забъркала се върху кървавото тракийско кръстовище на племена, вери, езици, просветеност и невежество амалгама, наречена българско павликянство?

7.

Музиката свири на селския площад в Каминище. Гледам хорото от двара вляво от сградата на общината. Край мен има и други деца. Качват се, слизат, чукат се с великденски яйца, пак се качват. Внимавам някое да не ме блъсне, защото ще полетя върху главите на жените и бабичките, които също гледат отстрана и крещят една на друга клюки в ушите, опитвайки се да надвикат музиката.

Хорото се води от Цанко Симитчийски. Под потния му русоляв перчем лицето му е червено и от него се стича вода като от току-що разрязана диня. Това лице има сини очи, тънки устни и безупречно издялан нос. Ако Цанко беше киноартист, а не полуграмотен дърводелец, върху главата му сигурно щяха да слагат корона и да го обличат в одежди на принцове. Близо до него е Кочо Ковачев. Млад, но черен и сбръчкан като старо биволско лайно. Между двамата играе Станка Колибарска. Всички гледат тях тримата, защото знаят, че както на всяко хоро и днес Цанко и Кочо ще се сбият за Станка. Тя е дълга и тънка, все едно че два влекача са я теглили в срещуположни посоки - единият за врата, другият за глезените. Кожата на лицето ѝ е тъмна, очите продълговати, носът също дълъг, леко закривен. Дядо Панко Моков е застанал близо до музикантите. Скулите му са изпъкнали, очите малки и също продълговати, цялото лице някак клинообразно. Ни-

кой не може да ме убеди, че не е позирал за портрета на казахския поет Джамбул Джамбаев от последните страници на читанката ми.

Откъде се е взело всичко това? Кой е преминал през Босфора, кой през Дунава? Кой с кого се е сродил, кой кого е убил? Кой кого е залюбил, кой кого отвлякъл и изнасилил?

8.

Когато турците се хвърлят в настъпление от юг, прояденият от завист, алчност и ненавист кораб на българската държава бързо се наклонява с единия си борд към дъното. И тогава покрай мачтите на старопланинските върхове на север се втурват бежанците. Най-късият път на пловдивските павликяни е през Троянския проход. От Троян на север към Дунава тече река Осъм. Покрай нея се заселват тези отстъпващи пред ятагана на исляма врагове на православната християнска църква. Но турците идват и тук. И тогава започва едно дълго затъване в безвремието. И в безсмислието. Защото православието - досегашният опонент на павликяните - вече не било съюзник на държавната власт, строго погледнато, било в опозиция спрямо нея. Бляскаво и силно преди, сега то гледало да не предизвиква вниманието, камо ли гнева на друговерския нашественик и едвам мъждукало в копторите със забоден отгоре им кръст, които се появили около развалините на съборените български храмове. Това продължило, докато църквата отново се въздигнала, а олтарите ѝ били узурпирани от по-бързо съвзелото се гръцко духовенство. Тогава живите въглени на омразата между православни и павликяни отново били раздухани, този път вече и от дежурните ветрове на националното неприятелство. Силите обаче били съвсем неравни. През изтеклите векове на турско владичество българските павликяни били вече съвсем подивели вследствие на безкомпромисния си верски и национален сепаратизъм. Обкръжаващото ги българско православно население ги смятало за отлъчени и ги презирало дотолкова, че не им давало даже сол, мохамеданското, усещайки, че те не са християни като християни, искало да ги накара да приемат исляма, а гръцкото духовенство се опитвало да ги покори и им наложи църковни данъци с помощта на турските заптиета. И така, обкръжени от агресивни инородци и враждебни едноплеменници, павликяните се свивали, стягали, бранили и пренасяли от век на век вярванията и обичаите си. От манихейските абстракции за двете начала - добро и зло, светлина и тъмнина - в съзнанието им отдавна нямало вече и помен. Грамотните донякъде хора между тях се брояли на пръсти, по празниците такъв някой им попрочитал по нещо от отколешни ръкописни славянски книги. Най-често това ще да е било Евангелието. Какво четял, вероятно самият той не много разбирал, защото в течение на вековете и езикът се променил, а нови книги нямало. Павликяните обаче все така не признавали кръста и иконите, свещеници и калугери и вместо в църква се събира-

ли по християнските празници в някоя къща, плевня или на открито и там ядели, пиели, пеели и играели на поразия. Чисто свой празник са си имали, наречен “Куцулан”. Сигурно и него са щели да пренесат, капсулиран и консервиран от войнственото си сектантство и фанатичния си сепаратизъм, чак до атомната епоха, ако не бил острият нюх на францисканските монаси. Точно те някъде към началото на XVII век усетили, че покрай бреговете на река Осъм сред целия набоден с ятагани, кръстове и полумесеци Балкански полуостров шава нещо все още живо и непокорено. Историята на покатоличването на българските павликяни е дълга, но ето какво почти два века след началото му докладва мисионерът Матей Балдини на своите началници в Рим. “Слава Богу, няма вече тук порока л ю б е н е, понеже са премахнати всички сгоди, за да може да се развива. Сега момите са съвсем други, отколкото бяха по-преди.” Какво ли е наричал “порок любене” този Матей Балдини? Най-вероятно обичайните моминско-ергенски закачки по извори и седенки. Дали в павликянските български села те са били по-свободни, отколкото в православните? И с какво ли павликянските моми са оскърбили чувството за приличие у францисканския монах. Според докладите до Рим мисионерите са водили епически борби, за да променят облеклото на приелите католицизма български павликяни. Пак същият този сърдит Балдини пише, че лятно време павликянките ходели по риза, а ризите им били отворени около врата, както при мъжете, и когато се навеждали да работят, показвали целите си гърди. Отпред били препасани с престилка (*prestilkia*), а отзад с още една, наричана *prestimale*, от тънка материя (*di materia leggera*), така че, когато духнел вятър, изглеждали, като че ги няма. Те се развявали като две знамена - пише Балдини. Много неприятности изтеглили мисионерите, докато видят новите католички опаковани в дълги, строги сукмани, скроени така, че да спират и вятъра, и мъжките ръце. Реформата все пак е била твърде половинчата, както и цялото покатоличване, защото дори и в годините след Втората световна война няколко стари жени в Каминище продължаваха да носят това, което Балдини нарича *prestimale*. Пещималът (в речника ми за чужди думи стои еднозначното, тъпо обяснение “парче плат за покриване на половите органи по време на баня”) върху бяла риза, заедно с везаната престилка и колана с пиринчени пафти, придава лекота и грациозност дори на фигурите на бабичките и е къде-къде по-красив от скучния сукман. Затова и с такова удоволствие го изваждаха от раклите на майките и бабите си самодейните актриси от селското читалище през моето детство.

9.

Една зелена ливада, баба Димитра, две крави, една синя пеперуда и аз. Зелената ливада е високо на платото, което завършва със стръмната, дълга, бяла скала. Кравите пасат на самия ѝ край. Ако направят няколко крачки,

ще полетят надолу покрай гарвановите гнезда. Те са достатъчно умни, за да не направят тези крачки, но за всеки случай баба Димитра ги пази. Тя пази и мен. Аз тичам след една дребна, синя пеперуда.

Всяка трева и всеки цвят миришат различно. Това е много приятно, сигурно е приятно и за пеперудата. Но аз искам да я хвана. Да стисна тънките ѝ крилца. Не съм чувал думата жестокост, но се досещам, че след като я хвана, тя може да умре. И все пак я гоня.

- Геракиня - казва баба Димитра и гледа към небето.

Геракинята се завърта над нашата къща. Къщата ни е ниско долу под скалата. Зиме, когато ореховите дървета нямат листа, се вижда целият ѝ покрив. Сега - само част от плочите. Нашата квачка и пиленцата ѝ този път имат късмет. Грабливата птица не ги съзира, прави полукръг над плевнята на съседите и се устремява на запад по посока на Ловеч. Ловеч е чужд, далечен и опасен град. Птицата сигурно знае това, защото рязко завива на юг към вечния триангулачен знак на върха на Хисаря, загубва се в белия, кръгообразен огън на слънцето, което в този момент гори точно над реката Осъм, и отново се връща към селото. Тя минава пред белия сняг по далечните върхове на Балкана, стига на изток до селското гробище и там, на високия баир, който също се нарича Каминище, най-после намира жертвата си. Предупредително, късо, дрезгаво и малодушно се обажда петел, честно и безсмислено пролайва куче, ядосано кълне женски глас. Квачката от горната махала ще прибере тази вечер под топлата си перушина една животинка по-малко.

- Бабо, какво е туй - Каминище?

- Селото. Село Каминище.

- Ама какво е туй?

Тя ми сочи високия баир с тополите, орехите и покривите от плочи и цигли, над които преди малко се спусна геракинята. Към него откъм долната махала води стръмен коларски път.

- Ето го Каминището.

И тук, сред ливадата в края на скалата, високо над покривите на селските къщи чувам от баба Димитра първия вариант от прастарата история за попа и камилата.

10.

Селото нямало поп. Дохождал един от далечно място, за да кръщава децата. Всяко дете, преди да получи неговото си име, се наричало по един и същи начин - Дянко. Попът дохождал в селото с една камила. Дохождал много нарядко, така че заедно с новородените кръщавал и доста пораснали Дянковци. Веднъж толкова дълго не се появил, че Дянковците били станали вече ергени за женене. Никой от тях обаче не можел да се ожени, защото нямал собствено име. Затова, когато дошъл попът, те толкова били ядосани на него, че го погнали да го бият. Попът хукнал да се спасява с ками-

лата си. Когато бягали по стръмния път, където е сега горният край на селото, камилата се спънала, паднала от високото и се пребила. Там я заровили ергените и нарекли мястото Камилище. После от Камилище станало Каминище.

Предисторията на втория вариант е същата, но в него камилата не се спънала и не паднала от високото, а ергените я убили с камъни. И нарекли мястото Камънище. Пък от Камънище станало Каминище.

И двата варианта имат един и същ жесток финал. След като останал без камила, попът продължил да бяга. Бягал дълго, но преследвачите му го настигнали и го убили. Мястото, където станало това, било наречено Попинец. Сега там има чешма с ония дългите корита, от които пие добитъкът.

Обяснение, макар и косвено, на тази стара история намерих в *Asta bulgariae ecclesiastica*. През 1640 година католическият мисионер Петер Дедодат пише, че село Павликянска Калугерица било “най-проклетото в своята неотстъпчивост наравно с Бъсцево”. Жителите на тези две планински села минавали за най-учените сред павликяните по горното течение на Осъм и се показали най-недостъпни за католическата пропаганда. В Бъсцево мисионерите неколкократно били прогонвани с тояги. Впоследствие жителите му, вече все пак като католици, измрели до един от чума и на тяхно място се заселили турци. Калугерица пък изчезнала (за да се появи на друго място под друго име), но преди това, последна сред павликянските селища, също приела за кратко време католицизма. Героят на това своеобразно родео бил управляващият марционополската епархия Франческо Соимирович. През 1647 година той пристигнал в Калугерица. С голям страх, както пише в доклада си, защото дотогава там не бил допускан католически мисионер. Когато свършил проповедта си, пред него се изправил павликянският свещеник и разтворил книгата си (това било ръкописно славянско Четвероевангелие на пергамент), за да докаже, че според писанието не се полага кръщение. “Аз взех книгата - пише през 1666 година Соимирович (по това време неговият сан е охридски архиепископ), - намерих му много места, дето се говори за кръщенето, и го накарах да чете пред всички, за да видят, че Господ и тяхната книга повеляват да се покръстят. Като чува това, всички останаха смаяни заедно със свещеника, ослепени от истината. Тогава те ми отговориха: Молим те, владико, да ни оставите засега, друг път ще се покръстим всички. А аз им рекох: Или сега, или ми дайте отговор. Ако не искате, аз ще отида в Ловеч и ще ви повикам пред съдилището. Щом не искате да бъдете християни католици от моята вяра, ще ви дам на гръцкия владика, та да ви взема данъци, както взема от другите си подчинени.

- Аз, пресвети отци - пише по-нататък архиепископът, - никога не бих направил това, но го казах, като видях, че те са много прости в това отношение и се боят от схизматическите владици както от самите турци.”

След този умело изпълнен блъф жителите на Калугерица приели новата вяра, а пък Франческо Соимирович се задължил да съдейства пред Светата конгрегация да им бъде изпратен католически свещеник. Двете страни твърде половинчато изпълнили ангажиментите си. Калугерчани признавали вече кръста и кръщенето по римски образец, но, както всички покатоличени преди тях павликяни, нямали никакво намерение да се отказват от традициите си. Конкретни сведения за тях няма, но вероятно и те, както другите новопокръстени, са следвали своя стар календар, постели са в петък, а не в събота, правели са курбани, развеждали са се, а богослуженията им пак са били придружавани от ядене и пиене. Католически свещеник само за Калугерица не бил изпратен, защото селото било твърде малко и бедно. В едно писмо, писано 35 години след приключението на Франческо Соимирович, друг пратеник на конгрегацията рисува калугерчани като “извънредно бедни планинци, не в сила да поддържат сами един свещеник”.

За да избягат от чумата, която изморила събратята им от Бъсцево, те напуснали селището си край Ястреб манастир и се скрили на 5-6 километра път към югоизток, зад дългата бяла скала. Там е идвал този нещастен поп с нещастната си камила, който не ще да е бил нищо друго освен католически свещеник или, както се е казвало тогава - домин. Идвал е отдалече, може би чак от Тракия. Защото тук, около Пловдив, имало католически селища на бивши павликяни. Всичките те, без изключение, били дошли от поречието на река Осъм в Северна България. Върнали се всъщност там, откъдето били избягали по време на турското нашествие. Извършили това обратно движение, защото сега пък в Северна България ставало все по-невъзможно да се живее. Векове наред турци, австрийци, поляци и руси се гонели покрай Дунава със саби, ятагани, пики и маждраци и тежко и горко на бедните български селца, когато отнякъде се зададели отиващи на клане или пък, не дай си боже, връщащи се недоклани оттам бити, изморени, унижени и озверени бабаити.

Пътят от Ловеч за Велико Търново минава на триста-четиристотин метра от Павликянско Каминище. Но от този път селото не се вижда. Ако някой обаче се отбие от него и тръгне по равното на юг, след триста-четиристотин метра внезапно ще се озове в края на дълбока пропаст, под краката си ще види бяла скала, а ниско долу покриви на къщи. Скалата от бял варовик като стена обгражда селото откъм търновския път. Тя така се и нарича тук - Стената. Зад тази стена се скрили жителите на някогашната Калугерица. От неканени гости, от северния вятър и, без сами да знаят това, от изследователите на ересите и на католическата пропаганда.

Останалите десетина павликянски села по поречието на Осъм или изчезнали, или постепенно загубили самобитността си. Едни от жителите им умрели от чума, други се изселили, трети се потурчили, а други приели католицизма, но впоследствие с малки изключения се отказали от него и се изравнили по всичко с обкръжаващите ги православни. Високата бяла Стена

обаче, освен северния вятър, спирала донякъде и времето. Хората от Павликианско Каминище и в края на деветнадесетия век се обличали по свой особен начин, и през двадесетия говорели на своеобразния си, смешен за околните диалект. В близките, някога главно ислямски села, след Руско-турската война през 1877-78 година се били заселили незнаещи миналото българи, но между Павликианско Каминище и съседния Ловеч продължава-ла отколешната отчужденост. Селянка от Каминище за нищо на света не би седнала на калдъръма край Покрития мост, за да продава заедно с жените от другите села яйца, масло, лук или каквото и да било на градските госпо-жи. Любимо удоволствие на еснафите от ловешкия Варош пък доскоро бе-ше да имитират диалекта на сиромашки облечените си, неконтантни със-еди и да им подвикват: “Въшкави павликенци!”

11.

В цялата тази история най-неясен е въпросът с камилата. В едни източ-ници пише, че свещеникът дохождал от крайдунавското село Ореш, в дру-ги - чак от Южна България. Камилата присъства неизменно в устните пре-дания. Записаното от професор Милетич говори в полза на тезата за Ореш. Според него католическият свещеник идвал оттам, а пък павликианите от близките до Ореш села Трънчовица и Лъжене казвали на събратята си от Павликианско Каминище: “Вие домина си убихте, ама няма да прокопсате.” Писмото пък, което уточнява, че *Kalugeriza villa* се намира в Балкана (*intus montem Nemum*), завършва с думите, че свещеник идвал там от Тракия. Ка-милата по-добре се връзва с тази теза. Защото как ще живее камила в край-дунавско село, където зиме обикалят премръзнали влашки вълци. А че до-минът трудно, нарядко и вероятно неохотно е идвал от топлия Пловдив - и с това е станал жертва на яростта на зажаднелите да се женят Дянковци - е обяснимо. Дори с кола когато пътува човек, Троянският проход е изпита-ние. Зимно време транспортната полиция забранява там движението даже на снабдени с вериги автомобили. Какво остава за една камила?

12.

Първият ми спомен има син цвят. Калонки. Така им казва баба Димитра. Дребни, миризливи цветчета. После научавам, че имат и друго име: теме-нуги. И още нещо синьо като тях, но без мирис. Небето горе.

Аз лежа под един прохладен юрган в средата на двора. Дворът ни е об-раснал с трева. Спахме отвън тази нощ, защото е лято. Изгрялото слънце още не е взело меката му хладина, аз притискам в нея бузата си и това е ед-но много приятно усещане.

Едно нещо пред мен ми прилича на легнала по корем бяла биволица. Прилича ми, защото хълбоците му са изпъкнали като на тези животни, ко-гато подвият крака под корема си. Но не е черно като биволица, а захарно-

бяло. Тогава или по-късно научавам, че на това нещо се вика Балкан. Името на най-високия хълбок е Юмрукчал.

Имаме куче. Жълто. Казва се Чакал.

Звукът, който най-често чувам, е грак на гарвани. Те се движат по синята ламарина на небето - много по-бавно от дребните птички, но много по-бързо от малкия, бял, тромав аероплан, който може да върви само на право.

Гарваните живеят зад нашата къща, високо над орехите, горе в дупките на дългата, бяла скала. Най-кресливи са вечер, когато се навират в пукнатините. Толкова са много, че няма къде да се наврат.

От гарваните ме е страх. Гарваните изкълвали веднъж едно бебе в двора на съседите. Научавам това, когато съм вече много голям, но може би съм го видял през прозореца на нашата къща. В съзнанието ми има представа за нещо ритащо, червено, синьо, страшно като разпорен корем на свиня, а наоколо писъци.

Къщата ни е покрита с големи зеленясали плочи. Понякога баба Димитра се качва горе и нарежда по тях дренки, разрязани круши, ябълки и сливи, за да съхнат за зимата.

Освен гарваните в дупките на скалата живее лисицата. Това е една пъргава, дребна бабичка с раздран кожух и вързана с дълга връв край златните пафти костурка. С тази костурка лисицата реже гърлата на кокошките. Веднъж нашето жълто куче Чакал я подгони край вратнята. У дома лисицата не смее да идва, но край курника на съседите са ми показвали разпилени бели пера.

Имаме геран с чекрък и покрив от синкава ламарина. Много го обичам, защото в него изстудяваме дини. Баща ми ги пуска засмян вътре с кофата, още по-засмян ги изважда. Разрязваме ги вечер на дървената маса край смокинята.

Много обичам да духа вятър. Тогава ламарината на герана се дига и пада, гърми и треци. Баба Димитра казва на татко: "Никола, да земеш да го закоवेश туй тенеке!" Но той не го кове и то гърми и треци.

От същото такова тенеке е направено и небето. Само че то гърми не от вятъра, а от колелетата на каруцата на свети Илия. Свети Илия е мой дядо - значи мъж на баба Димитра. На мен ми е драго, че е каруцар, защото много обичам коне и каруци. Но и малко ме е яд. Защото той никога не слиза от небето. Ето го Горанчовия дядо. С нож на пояса. Кара с дълъг кривак овцете по пътя, стига до Горанчовата вратня и им вика: "Ръй, ръй, ръй да ибъ вашта мама!" Сега ще влезе в техния двор, ще извади изпод ямурлука цяла торба с мокри от дъжда гъби. Или пък нова, днес одялана с големия нож, свирка. А пък моя дядо го няма. Трябва да чакам дъжд и вятър, за да го чуя как кара каруцата си по ламарината горе.

Дядо Илия има причина да живее там. Горе на небето живеят умрелите, а той е умрял, когато отишъл на война да се бие с турците. Някога снимката му висяла пред иконата, но баща ми и двете ми лели непрекъснато я от-

качали оттам, за да заплашват с нея другите деца, които имали живи татковци. При всяко сбиване снимката им била чупена, късана и мачкана, докато накрая от нея не останало и едно парченце. Тези подробности научих много по-късно, когато бях станал на тридесет години, а баща ми - на петдесет и пет. Една престаряла бабичка, също вдовица от Балканската война, донесе вкъщи копие от тази фотография. Баща ми дълго се взира в строежите на нея седем войника и не можа да познае дядо Илия. Аз обаче, въпреки че също никога не бях го виждал, веднага го посочих с пръст и бабичката каза: "Позна го." Едно засмяно двадесетгодишно момче с калпак, сабя и истински войнишки ботуши, не жалките обувки с гети, които аз носех в казармата.

Че белокосият ми баща не можа да разпознае двайсетгодишния дядо Илия, е обяснимо. Когато онази фотография била разкъсана, той надали е имал четири или пет години, а се родил три месеца след като засменият войник тръгнал със своя Ловешко-Троянски полк към границата, за да си търси турския куршум. А че баща ми, особено когато беше по-млад, имаше същото миловидно-наивно изражение на лицето, както двайсетгодишния войник, самият той не можеше да знае. Човек всъщност най-рядко вижда собственото си лице. Мъжът, кажи-речи, само когато се бръсне, а пък какво ли може да изразява лицето му тогава освен напрежение да не го резне самобръсначката.

Преди да отиде на война, моят дядо свети Илия издялал и сковал един дървен иконостас. В този иконостас по моите някогашни представи живееше Исус и майка му. Те надничаха като от прозорец иззад един черен, дървен, окапан от свещите кръст. Тъмната и тайнствена къща, която дядо Илия беше им направил, миришеше винаги на восък, стара книга и босилек. Тя съдържаеше недосегаеми за мен неща: една стара шарена кесия, от която ръката на баба Димитра от време на време изваждаше увита в кърпа книжка (този комплекс от предмети и движения се свързваше за мен с понятието "пенция"), стари, криви, нанизани на червен конец, пари, варакосан чешмир, китка от изсъхнал босилек. На главата на Исусчо беше нахлузен калайдисан котел - от тези, които жените закачат на кобилиците, за да носят вода от чешмата. Котелът явно много му тежеше, защото устата му беше полуотворена от ужас, зениците изкривени нагоре, така че гледаше с бялото на очите си, а майка му - Богородицата, съчувствено беше наклонила към него глава. После разбрах, че не котел, а корона беше се опитал да изобрази иконописецът.

Точно зад нашата къща, под клоните на огромен орех, в подножието на високата бяла скала някога е имало кладенец. Тук се събирали всички жени от горната махала, за да пълнят котлите си. Чакало се дълго и в горещините, и в мразовитите зимни дни. Понякога заради ред или заради лоша дума се стигало до бой с кобилици. Колко ли пукнати женски глави е видял този орех, на колко ли детски писък се е наслушал. Когато дивотията взела

да понамалява, тук-там из дворовете нашенците почнали да копаят герани, а пък на мястото на кладенеца изградили чешма с дълго циментово корито и два железни чучура.

Аз като че ли имам някакъв спомен за този кладенец, но не съм сигурен. Всеки случай тука, под огромния, надвесен над камънаците орех, идвахме с баба Димитра да мием иконата по Богоявление.

Това не беше миене от съображение за ред и чистота, а ритуал. Китка босилек се натопяваше в чисто, калайдисано котле и се прекарваше по лицата на светиите. (Иконата ни имаше конструкция на триптих.) От ледената вода одеждите им лъсваха в царствено червени и сини цветове, ореолите им грейваха, изкъпаната света Богородица доволно поглеждаше към мен и баба Димитра и само Исус с дългата си риза, на вид ни ерген, ни момче, ужасено подбелваше очи изпод нахлупения на главата му котел.

13.

Изглежда, най-дълбоко притаилото се в съзнанието ми преживяване от моето най-ранно детство е едно убийство с криваци.

Ние стояхме със сестра ми край прозореца и гледахме как вали сняг.

В нашия двор, общо взето, нямаше нищо. Едно малко хамбарче, долепено до високия тухлен хамбар на съседите. Край него кочина и курник. Копасено. И един нужник съвсем в дъното на двора. Сега над всичко това валеше сняг.

Някога сме имали плевня, но тя била стара и прогнила и един ден вятърът я съборил. С вдовишката пенсия и трите си малки деца баба Димитра не можела и да помисли за нова, затова през следващите студени зими гредите и другият дъсколак от старата плевня отишли в огъня. Но това е било отдавна. А в този ден, когато валеше снегът, ние със сестра ми даже не знаехме, че ей там, където между снежинките подскачаха две черни свраки, някога е имало плевня.

Прозорецът на нашата къща беше толкова голям, че със сестра ми можехме едновременно да гледаме през него. На повечето от съседските къщи прозорците бяха колкото една човешка глава. Това всъщност не бяха в истинския смисъл на думата прозорци, които могат да се отварят, а вградени в стените големи парчета стъкло. Самите стени бяха от напречни дървета, плет и кал, гладко замазани и белосани с вар както отвътре, така и отвън. Някога нашите прозорци също са били такива. Но когато майка ми влязла като млада булка в старата ни къща, мракът и недостигът на чист въздух така я притеснили, че тя предприела реформи, с които било сложно началото на една, продължила дълги десетилетия, война с консервативната баба Димитра. Другата ми баба - чорбаджийска наследница от долната махала, поначало с резерви се отнасяла към този толкова неравен брак. "Иди, иди горе у Стената, да та изядат гаргите!" - така казвала тя на влюбената си дъщеря, но майка ми не се изплашила от гаргите и отишла "горе".

Най-напред тя и етървата ѝ, леля Яна, тогава също млада жена, издебнали един ден баба Димитра, когато била отишла на работа на далечна нива, грабнали по една мотика и изкопали земята. Под думата “земя” в Павликянско Каминище, освен основното ѝ значение, се разбираше и под на къща, от което не следва, че хората са се просвали нощем да спят направо върху кората на земното кълбо. Така направо там спяха кравите, понякога само отделени от тази кора с по някоя и друга дървена талпа. А над кравите, в горната част на къщата, биваше собата, до която през пруста и още едно помещение с огнище се стигаше по външна каменна стълба. Когато обаче срещу всеки празник подът на тази соба се замазва със смес от жълта глина и пресен говежди тор, в течение на десетилетията се наслажда такъв безброй от уж тънки пластове, че земята обезпокоително започва да се надига. Тя изтласква въздуха в стремежа си да стигне небето от потъмнели греди и за хората в собата започва да става все по-трудно да дишат. Един ден и вратата престава да се отваря, но новите майки и баби не посягат на натрупаното от мъртвите вече ръце и продължават да нареждат пласт след пласт. Ето срещу този вавилонов комплекс възстанали майка ми и леля Яна с мотиките. Когато вечерта баба Димитра се прибрала и видяла ниско слязлата и отново гладко замазана земя, прокълнители такива клетви, че току-що скрилите се в дупките на скалата гарвани се разхвърчали отново навън и надали такъв продължителен грак, че и селото не могло да заспи. А после първата заплата, която баща ми получил, след като завършил Института за прогимназиални учители в град Дупница, отишла, за да бъдат направени два прозореца. Ето, зад един от тези два прозореца стояхме ние със сестра ми и гледахме как вали снегът.

От копата в дъното на двора до мазата под нас наскоро беше минала баба Димитра с наръч сено. Снежинките обаче вече засипваха току-що разбитата от нея пъртина. Между хамбарчето и кочината бяха се спотаили кокошките. Друг път там подскачаха дребни качулати птички, надявайки се да клъвнат нещо, но сега снегът беше прогонил и тях. Беше тихо, спокойно, бяло и скучно.

Тогава отнякъде се появи едно куче. То по нищо не приличаше на нашия Чакал. Беше високо, слабо, лъскавокафяво и с клепнали уши. Кучето взе да тича насам-натам из двора, затъвайки до корема в сняг, а зад стъклото ние със сестра ми подскачахме от радостна изненада. Чакалът обаче, вероятно връщайки се от кучешка сватба през бахчата на съседите, вече беше усетил пришълеца и се давеше в яростен лай, опитвайки се да провере през тръните настръхналата си жълта козина.

От нашия прозорец не можеше да се види улицата и вратнята, затова така неочаквано долу под нас изскочиха хората с криваци. Видях дядо Горан, дядо Митьо, Горанчовия баща и всички други мъже от махалата. Лицата им бяха като прехапани червени домати, а от устата им изскачаше бял пушек. Заедно с пушека изскачаха и викове и крясъци, но от тях нищо не мо-

жеше да се разбере. Не ги разбираше, изглежда, и кучето, защото само объркано се въртеше насам-натам. Откъм дъното на двора с оголени бели зъби към него се хвърли жълтият Чакал, мъжете обаче не позволиха на двете кучета да се сдавят. Кафявото се опита да се измъкне към вратнята и понеже пътят му беше препречен от цяла дузина криваци, то се напъха под хамбарчето.

Тези хамбарчета в Каминище се градят от тънки пръти над дървена основа, поставена върху четири камъка. Така че царевичката спокойно да може да съхне, отдалечена от влагата на земята. Точно там, между основата на хамбарчето и земята, се пъкна кафявото куче, но веднага след него от всички страни се навряха криваци и взеха да ръчат. То дълго не излиза-ше, но най-после подаде глава. Видях огромните му, обърнати към мене, изплашени очи. За миг само, защото върху тях се стовари такава гъста поредица от тежки криваци, че очите изчезнаха, главата взе да се разширява, разширява, разширява и да пълзи по снега като все по-уголемяваща се червена пита. То така и не излезе цялото отвътре, главата отдавна вече по нищо не приличаше на глава, а тези с криваци продължаваха да удрят.

Ето, това опиянение от кръвта, това желание да удряш и да не спираш е едно от нещата, които могат да изправят човека с вледеняващ трепет пред неизвестното. Защото това бяха най-нормални и като че ли добри хора. Убили бяха кучето с най-добри намерения. Сметнали, че е бясно. За да не зарази хора или други животни. Стояха в снега с окървавените си криваци край червената пихтия, може би пушеха, не си спомням, изглеждаха всеки случай много доволни, като след добре свършена работа.

През седемдесетте години правихме една пиеса, в края на която няколко души с цепеници убиваха един човек. След като уморени и задъхани пускаха цепениците на пода, един от тях им поднасяше кутия с цигари. В ремарка не бях го написал, не си спомням аз да съм го подсказал на режисьора, но детайлът беше точен и изразителен.

А през онази зима в Каминище собственикът на кучето дойде да си го търси. Излезе, че е ловджия от Ловеч, облечен беше в хубави кожени дрехи. Кафявият му палаш, след като гонил един заек, загубил се, влязъл в селото, някой го погнал и оттам нататък всичко протекло съгласно поговорката “рекат ли на едно куче, че е бясно, и да не е, побеснява”. А пък то може и да не е било обикновен палаш, а породисто и скъпо животно. Не знам също какво е станало по-нататък, опитвал ли се е ловджията да съди няко-го, но като че ли го помня как ходи от вратня на вратня, а виновните или не отварят, или отговарят с дигане на рамене и гузно мълчание.

14.

Баща ми не взе участие в убийството на кучето. Възможно е да не е бил въкъщи, когато нахлуха онези с доматените лица, но и да е бил, трудно бих

си го представил да удря с кривак червената пихтия. Спомням си, че по Коледа, когато мъжете се хвърляха да събарят прасето на земята, той никога не се спускаше да държи отпред, там, където ножът се забиваше в сланината под ухото. Стремеше се да се хване за някой от задните крака, да държи, но да не гледа как изпод острата стомана избликва червено-черната смърт.

Не знам някога да е печелил на държавна лотария, да е намерил загубена на земята пара или пък изобщо да му се случи нещо, което може да се нарече късмет. Освен едно. Че есента на 1944 година не го завари в Павликянско Каминище. През втората половина на септември по линията Москва - София - Плевен - Ловеч в селото, както и навсякъде из България, пристигнала директива да бъдат убити без съд и присъда част от привържениците на бившата власт. Директивата била изпълнена. За трима от убитите, единия - униформен полицай, и двама контрачетници, се знаело, че няколко месеца преди това също стреляли по хора, но на четвъртия никой що-годе обективен съд не би издал такава тежка присъда. През септември баща ми беше мобилизиран запасен войник в казармата, през октомври - на фронта срещу германците в Югославия. Ако куршумената есен беше го заварила в Каминище, той би трябвало или да участва в убийствата, или да им се противопостави. И в двата случая щеше много, много по-рано да настъпи онзи конфликт, който без време го изпрати в гроба.

Опитвам се безпристрастно да преценя дали беше способен на насилие.

В училище учителите биеха учениците. Той не правеше изключение. Нещо повече. Ръката му се славеше като особено тежка. Сигурно затова, когато дойде време да чета романите на Карл Май, аз неизбежно свързвах представата си за Олд Чатърхенд с него. Десетилетия след смъртта му съучениците ми обичаха да разказват кой в кое къоше е полетял след някой от шамарите му. Поводите сигурно са били различни, но един повод имаше, при който ръката му така мълниеносно и безотказно се привеждаше в движение, както бутало на двигател с вътрешно горене след искра и експлозия. Той не можеше да понася мръсни думи. Петгодишен трябва да съм бил, по жътва, баща ми седеше край някакви наредени един до друг снопи, кой знае защо в добро настроение, въпреки че не обичаше особено земеделския труд. Аз изтичах до него и го попитах какво значи една дума, която току-що бях чул. В следващия миг краката ми се отделиха от твърдото, земята стана небе, небето - земя, аз блъснах с нос дебелия препасан корем на един сноп, той падна, аз след него, другите снопове от компанията му се нахвърлиха върху мен, затрупаха ме и навряха в пламналата ми буза бодливите осили на класовете си. Никакъв звук не чух в отговор на въпроса си, само пищене в едното ухо, а в другото - непрекъснато, оглушително жужене на онези невидими животинки от стърнищата, които също се наричат жътварки. Дълги години след това тези жътварки започваха застрашително да свирят в ушите ми, когато видех изписана върху някоя клозетна стена тази дума и аз не можех да я произнеса гласно. Веднъж в първи про-

гимназиален клас един от съучениците ми - оставач, с две години по-голям от мен, отправи към едно от момичетата напориста и образна сексуална закана. Докато я произнасяше (заканата беше дълга), той не можа да забележи, че на вратата на класната стая с дневник и показалка в ръка стои Олд Чатърхенд. Мисля, че баща ми прекали с тази показалка тогава. Усетих нещо граничещо с омраза към него и истинска жал към оставача, който, сега като си помисля, просто е бил по-назад от нас в науките, но много по-напред в пубертета.

Защо ли баща ми реагираше с такава ярост на подобен род думи и изрази? Най-вероятно защото, когато е бил дете, чрез него ежедневно са били отправяни огромни количества от такива сексуални закани по адрес на майка му и двете му по-големи сестри.

Онази селска мадона от картината на Христо Станчев, която седи боса и капнала от умора сред буците на нивата и кърми детето си, само по това се отличава от моята представа за баба Димитра през 1913 година, че край нея не се виждат леля Яна и леля Велика. (Леля Яна тогава е била на шест, леля Велика - на четири години.) Баща ми с всичката безпрекословност на бебешките си права пие мляко от гърдите на майка си. Край плитко разораната бразда двете неразпрегнати крави чакат двете женски ръце отново да подхванат ралото. Кравите са добродушни, но и глупави, затова някой трябва да ги води за юларите. Този някой е леля Яна. На нея обаче бързо ѝ омръзва да се спъва из буците и щом Николчо писне в люлката и майка ѝ хукне да го кърми, тя веднага се покатерва на най-близкото дърво. Оттам се вижда Пази мост и бялото, горещо и прашно шосе. Ако в Ловеч е пазарен ден, по шосето дрънкат шарени каруци. Веднъж даже минал царят. С автомобил, на път за Велико Търново. Това е било кой знае кога, но и сега, ако не баш царският, друг някой автомобил като нищо може да мине. Едно момиче от Кьоше махла се хвали, че миналото лято видяло два: един зелен и един червен. "Яно, слизай!" - Нема да слеза! - "Нали та оставих да вардиш кравите, оставят ли са тъй крави сами!" - Оставят са! - "Нали ще потеглят да дръпнат оралото, нали ще са посечат, какво ще правим, като си отрежат краката?" - Нека ги отрежат. Нема да орем. - "Слез! Слез, че плад-не стана, не сме преполвили нивата, и на Попинец има да доораваме, не съм шътала за довечера, кога ще идем и на Попинец, кога ще са върнем у село, слез!" - Не ща!

Баба Димитра, която е застанала пред кравите да ги пази, за да не тръгнат, закача юларите и хваща една буца: "Що не зема да та убия аз теб! Що не зема да та махна от света!" Замерва с буцата дървото. Леля Яна примира от смях. "Слез ей, шашкън!" - Нема да слеза! - "Да слезеш дано в черната земя, там да слезеш. Па да са не покажеш никога! Червеи да та изядат! И да ти очите изпръснат!" Смехът на леля Яна преминава в радостен писък. Но не заради лютите майчини клетви, а защото един гарван е грабнал от по-ниската круша торбичката с хляба и я носи над нивата. Баба Димитра се

спуска да замерва сега пък него. Буците пръст не го плашат, но торбичката му тежи и гарванът я изпуска в браздите. Обаче пак се нахвърля върху нея, черната му лакома глава се напъхва вътре, движи се нагоре-надолу, крилата му се подпират в пръстта, той измъква раздробения комат, с един последен, хищен удар на клюна го заковава и се издига с него нагоре. Сега за всичко виновен излиза дядо Илия, който близо година вече лежи заровен в турската земя край Чаталджа. “Що си ни додиш, Илия, що си ни додиш! Орало ли немаш да ореш, ниви ли немаш! Жена ли немаш, Илия, деча ли немаш! Хората изораха и забравиха, ние сме, Илия, до никъде. С какво ще ги зимъс нахраня, с какво ще ги напоя. Друго като не щеш да свършиш, що ма не вардиш от таз черна гад, дето ми на хляба посегна. Що ти бе, Илия, таз пушка, като ма гладна остави, гладно са, Илия, зор оре, пуста да ти е пушката, пуст да ти е и войниклъкът!”

Тъй нарежда моята трийсетгодишна баба Димитра, а шестгодишната леля Яна е слязла от дървото, приближила се е на няколко крачки и ха да се засмее, ха да заплаче. Защото много смешни са думите, които излизат от устата на нейната, свила се на кравай сред браздите, майка, но малко страшно е, че тя удря главата си в буците и лицето ѝ става все по-черно и кално от размазаната със сълзи пръст. После жената става, откача кратуната с вода от крушата, измива очите си, дава на детето да пие, то хваща юларите, тя - ралото, и двете, заедно с поотпочиналите си крави, отново тръгват през омразните буци.

Опитвам се да възстановя в съзнанието си една дума, вместо нея ми идват други, а тя се губи като име на отдавна умрял човек, който вече няма възможност да напомня за себе си. Дума за нещо като греда, като ок на каруца, само че още по-дълго. Когато се товарят снопи в колата, те стигат на цял метър горе над ритлите и трябва да се привържат здраво, за да не паднат. За връзването се използват въжа, но освен тях и едно дълго, гладко, тежко дърво, по-дълго от колата, което се слага най-горе и през него се кръстосват въжата. Пържина. Точно така. Думата е пържина. И за човек може да се каже “дълъг като пържина”. Как ли е връзвала снопите си баба Димитра? Защото, доколкото си спомням, в товаренето на колата участваха винаги двама души. Единият застане високо горе на снопите - другият му подаде пържината, единият поеме - другият крепи, единият стяга отпред - другият намества отзад, по някое време могат и да се скарат. С дете човек тази работа не може да свърши. За нея трябва сила.

Веднъж минали турци по шосето край Пази мост, връщали се от пазар. Като видели как баба Димитра се мъчи да покатери тежката пържина върху криво-ляво натоварената кола, те спрели, разтоварили снопите, майсторски ги наредили отново, сложили отново пържината, стегнали всичко, както си му е редът, качили се пак на турските си каруци и продължили с тях за турското село.

Баба Димитра обичаше да споменава този случай като пример за това, че проклетията и човешината по хората ходят и не подбират кой грозен - кой хубавец, кой българин - кой турчин. От двете страни на двора ни живееха дядо Вълко и дядо Горан. По времето, когато вятърът съборил нашата плевня, двамата били млади и яки мъже и дърва в дворовете си имали достатъчно. Дядо Вълко обаче ден през ден прескачал през плета, измъквал по някое дърво от рухналата постройка и го прехвърлял при своите. Така той лека-полека прехвърлил през плета почти цялата наша плевня. Баба Димитра не можела да му надделее с брадвата, защото успявала да насича за огъня само по-тънките пръти. При това дядо Вълко теоретически обосновавал агресията си. На вдовицата и трите ѝ деца той казвал: “Държавата има много голям зарар от вас.” А ходът на разсъжденията му бил следният: Той плаща на бирника в общината данък. Бирникът го препраща на царя. Царят, наместо да употреби таз пара за някоя царска работа, дава я на министрите да я пилеят с гламавия си даскалски акъл за пенсии на такива като Димитра Свитковата. Като премъквал греди от нашата плевня, той оправял донякъде недомислията в управлението и, без да може да отърве изцяло държавата от зарара ѝ, компенсирал донякъде собствения си зарар. Мозъкът на другия ни съсед - дядо Горан, изобщо пък не бил способен на такова държавническо мислене. През мразовитите зимни дни, когато дворът ни бил ометен до последната клечка, той нагазвал в снега край дръвника си и като се стараел, също като дядо Вълко, никой да го не види, прехвърлял през плета по някое дърво от своите. Гледал дървото да не е от найдебелите, за да може баба Димитра сама да си го донасече.

Изглежда, невероятно количество бой е изял баща ми през тези години. Всичките по-големи момчета, а пък и по-яките му връстници, при желание можели да изпробват силата си върху него. Аргументацията била: “Ти нямаш баща, какво ще ни направиш?” Той бил хилав и недोхранен. Двете му по-големи сестри също се нуждаели от защита, но тя нямало откъде да дойде. Когато леля Яна позаприличала на мома, един вдовец с три деца (говорело се, че жена му била убита от него) я грабнал от седянката и я завлякъл у тях си. Протестите и клетвите на баба Димитра не променили нищо. След няколко години приблизително същото станало и с леля Велика. Разликата била, че този, който грабнал нея, макар и нежелан за зет и за мъж, поне вдовец не бил и нямал деца за гледане.

Човек като чете това, ще помисли, че става дума за държава, в която не е имало закони и правосъдие, но не е така. Закони имало и по силата на един от тях баба Димитра веднъж спечелила съдебно дело. Тя завела делото, след като Христо Чакръковски - едър, синеок и хубав трийсетгодишен мъжага, хвърлил страхотен бой на нейния десетгодишен тогава Николчо. Поводът бил, че двете ни крави влезли в нивата с току-що прекопана царевича на Чакръковските и отхапали няколко стръка. Свидетелите казали кое как е било, съдът осъдил Христа Чакръковски да плати обезщетение и баба

Димитра била много горда от победата си. С гордостта си и останала, тъй като осъденият не ѝ дал и стотинка. Изглежда, не е имал желание, защото пари имал. Време да изпълни повелята на закона - също. Той надживя и баба Димитра, и баща ми с няколко десетилетия. Срегнах го веднъж - висок, синеок деветдесетгодишен старец с розови бузи. Знаех за него, че си ляга рано, че търгува с дребен добитък, че се храни главно с мляко и плодове. Спокойно и обстоятелствено ми разви разбиранията си за живота. Според него важно било не да живееш дълго, а да живееш добре. От думите му можеше да се заключи, че не е доволен от собствения си живот. Каза ми, когато ям яйце, да хвърлям жълтъка, защото бил вреден за здравето. Не мога да определя стойността на този съвет, но пък и обезщетението, което той дължи на нашето семейство (допускам, че е още жив), след толкова парични реформи от 1924 година насам (тогава е водено делото) също трудно може да се определи.

15.

Един замръзнал бял водопад, а пред него фигури на гимназисти в черни униформи. Шестнайсет-седемнайсет годишни момчета с високи яки, леко накривени фуражки, по войнишки стегнати над куртките колани. Една-единствена женска фигура има на тази снимка. Учителката. Тя е точно в средата, има строго, интелигентно младежко лице, а косата ѝ е съвършено бяла, точно като леда на замръзалия водопад. Баща ми е край дясното рамо на учителката, в ръката си държи книга. На друга фотография, правена вероятно същия ден, между него и нея е застанал друг ученик. Като дете изпитвах ревност, когато разлиствах албума със снимки. Не ми беше приятно, че друг стои между баща ми и учителката. Коя ли е била тя? Може би госпожа Сиркова? Имало е такава учителка в ловешката гимназия. Името мирише на история, на непропускания в старите пътеписи Алтън Ловеч, на усойния Варош, на ограденото от Осъма Дръстене, крило години наред в паянтовите си къщи онзи вечно засмян сиромаш със сините очи. В тази ловешка махала са живеели Сирковите - Марийка и Николчо - съпружеската двойка, на която Левски докрай се е доверявал. Учителката Сиркова е от техния род.

След като турците заминали на изток, децата на ловешките чорбаджии и еснафи тръгнали на Запад. Най-близкият Запад била София с новите си училища, а по-далечният - Прага, Берлин, Женева, Париж. Когато след време оттам започнали да пристигат лекари, учители и юристи, купчините лайна под Покрития мост и грамадите от нечистотии по примитивните кейове на Осъм започнали да изчезват. Замирисало на измит паваж, на европейски стоки, на аптеки, изпълнени с белота, чистота и респектиращ латински. И образовани музиканти се появили. Неделно време в градската

градина, под покрива на голям дъсчен павилион, боядисан в цветовете на националното знаме, свирел гарнизонният оркестър.

Огромната сграда на гимназията е между градската градина и Сър пазар. Мисля, че турският куршум, който изпратил моя дядо на онзи свят, има известна заслуга баща ми да влезе в тази сграда. Защото войнишката вдовица така или иначе един път в месеца виждала суха пара в ръцете си. Да се живее с тази пенсия, поначало било немислимо, а междуременно най-трудните години някак си вече минали, сега двете й дъщери блъскали наравно с нея буците на нивата. При това положение баба Димитра послушала настойчивите съвети на селските даскали и изпратила момчето си в ловешката гимназия. То било такова плахо и слабовато, че тя и без това отдавна се била разделила с надеждата да види някога истински мъж работник в къщата си.

В продължение на няколко десетилетия в безброй автобиографични справки, предназначени за ненаситните досиета на държавната и партийна бюрокрация, баща ми неизменно пишеше едно и също изречение: “С голям труд през 1932 г. успях да завърша гимназия.” Думата “труд” тук не означава пъшкане над учебниците. С учебниците той се справял. Трудни са били дните в мразовитите квартири на Вароша, от които дори проникващият навсякъде откъм Осъма режеш зимен вятър не е можел да прогони миризмата на старост и влага. Уморителни и омръзващи са били ежеседмичните пътувания пеша до село за торба с хляб и делвичка с ядене. Угнетяващо е било да се носят години наред все едни и същи окъсели дрехи и протрити обувки. И все пак не в това беше смисълът на постоянно присъстващото изречение. То впрочем се предхождаше винаги от друго едно: “Произхождам от крайно бедно селско семейство.” Ето този скок от селячеството - потенциалния съюзник на прогресивната работническа класа - в съсловие то на гнилата интелигенция е трябвало да се оправдава пред бдителните кадровици. Защото след гимназиалната диплома дошла още една - от Института за прогимназиални учители в град Дупница. За тази втора крачка към класовата измяна баща ми дори не се опитваше да посочва смекчаващото вината обстоятелство “с голям труд”. През двете години на следването той не разнасял делвичката с храна от Каминище през Балкана и София до Рила планина, където бил учителският институт. В Дупница, освен по-голямата част от вдовишката пенсия, пристигали, макар и твърде нарядко, и други пари. Изпращал ги с пощенски записи Дочо Мичев - моят дядо по майчина линия, като всеки път внимателно прибирал и съхранявал квитанциите. Условието било баща ми един ден да връща парите.

Женитбата на баща ми станала през един период от живота му, който той се стараеше по възможност изобщо да не споменава в автобиографиите си. Въпросният период - между гимназията и учителския институт - продължил две години, през които той работил като писар в общината на село Каминище. Тогава, в началото на трийсетте години, той вероятно е имал

самочувствието на пролетарий, който продава единственото, което притежава - грамотността си, но в началото на петдесетте е знаел, че всеки щогоде умел клеветник ще пропусне подробностите около длъжност и време и ще подхвърли единствено мръсната дума “общинар”. Оттук нататък асоциациите четиридесет и първа - четиридесет и четвърта година, кмет, секретар-бирник, писар, стражар, съпротива, отрязани партизански глави неизбежно ще се подредят в съзнанието на четящия или слушащия доноса.

Когато двадесет и три годишният писар взел да се жени, общинарите събрали пари и му купили подарък - пружинен креват персон и половина. Селският бикар дядо Тошко Гаджев, който също принадлежал към общинския екип, до смъртта си твърдеше, че кметът откраднал част от събраните пари. Каква точно е истината, никога не можа да се разбере, но пружиненият креват с лъскавите пиринчени топки в четирите ъгъла, със замъците и белите лебеди върху златистокафявите табли, създавал главозамайващ контраст в тъмната соба, в която дотогава се спяло просто върху глинения под, застилан нощем с два козьяка и няколко кълчищени черги. Баба Димитра съвсем загубила душевното си равновесие, когато баща ми решил да купи още един креват. Към това неразумно деяние съм го тласнал аз. Бил съм тогава на шест месеца, люлката ми била вързана за крушата в най-далечната от нивите ни, почти в землището на съседното село Дъбрава. През целия ден съм надавал такива непоносими писъци, че ту майка ми, ту леля ми е трябвало да хвърля мотиката и да тича да ме умирява. Когато най-сетне успели да прекопаят нивата, на небето била изгряла месечината. Баща ми ги посрещнал на пътеката през гората, запъхтян и разтреперан от уплаха. Докато тичал към далечната нива, той се бил закълел да я продаде. Така и направил след няколко дена. Какво е било съотношението на цените на индустриалните стоки и на земята тогава, може да се съди по това, че всичките пари от продажбата отишли за един железен креват с пружина. Той беше масленозелен, без замъци, езера и лебеди, но с меланхолични есенни дървета и летящи над тях птици - дали гарвани или жерави, би могъл да каже само живописецът. И един жълт лъв имаше на едната от таблите - изправен в профил с изплезен и провиснал като на куче в зноен ден дълъг червен език. Там, край този лъв, съм се хващал аз на 2-3 годишна възраст здраво за железата, все още без гащи, също като по-сетне без особен музикален слух, подскачал съм нагоре-надолу с двата крака, въобразявайки си, че играя хоро, и вдъхновено и неспирно съм пеел любимата си тогава песен:

Ален божур във градина,
Яно ле, либе ле!

Бял сняг и остър мирис на конски фъшкии. Те падат една след друга изпод вирнатата опашка. Каруцарят изчаква премлясващата, червена дупка да изплюе и последната фъшкия, за да плесне с камшика единия и веднага другия хълбок. Животните се хвърлят напред с надеждата да се откачат от закачената за телата им тежест.

Ние със сестра ми сме в шейната, покрити с топъл вълнен губер. Над губерта продължава да се трупа дебела преспа сняг. Баща ми седи отпред край каруцаря, майка ми е зад двамата. Не разбутва снега над нас. Или защото знае, че той много бързо ще се натрупа отново, или защото смята, че дебелата преспа над губерта спира вятъра и така задържа топлината под себе си.

Пътуваме за село Драгана. Или може би за Васильово, защото през краткото учителстване на баща ми в Драгана съм бил на две години и единственото, което със сигурност знаех, че беше там, е една голяма, сърдита, кафява, бързо тичаща под краката ми, вода и една върба, която плува отгоре и с навирени към небето коренища. Върбата бързо иде към мен, но вместо да спре и да ме вземе, веднага отминава по-нататък. Може да съм се учудил или обидил, но не си спомням за някакво желание да скачам в кафявата вода и да гоня върбата, така че напразен е бил ужасът на майка ми, от който тя дълги години след това се стряскала насън. След един проливен дъжд нашата хазайка леля Капча (името и то е едно такова дъждовно) съгледала детето на квартирантите си да клечи надвесено над придошлата река и да я бие с пръчка. Майка ми с дебнещи стъпки се приближила зад гърба ми и ме сграбчила. Реката, в която може би е щял да приключи двегодишният ми земен път, носела неблагозвучното име Калник, но на снимката зад върбите край брега ѝ се вижда хубава двуетажна къща с железен балкон. Там или пък някъде из квартирите на село Васильово баща ми, след като се върнеше от училище, се унасяше в следобедна дрямка. Изглежда, ние със сестра ми е трябвало да пазим тишина през това време и вероятно от яд поради тази принуда веднъж с нея оскубахме акварелните му четки. Много добре си спомням, че той беше в леглото, а ние настървено дърпахме космите на четките и си хихикахме, докато ги опоскахме докрай.

Заедно с математика и естествени науки в учителския институт баща ми беше специализирал рисуване. Когато пораснах, си дадох сметка, че той нямаше никаква особена дарба на художник, но тогава сърцето ми учестено биеше от очакване и възторг, като гледах как изпод молива или въглена в ръката му се появяваха върху белия лист око, нос, уста, глава, човек, гарван. Багрите, които излизаха изпод мокрото езиче на акварелната четка, ме изпълваха с импулсиращо усещане, че има нещо огромно и безкрайно интересно, което още не познавам. После мишките от десетилетията на реалния социализъм и от по-късно препискаваха в изоставената ни къща остатъците от тези рисунки, затрупани междуременно с грамади от брошури, инструкции, партийни доклади, наръчници, формуляри, протоколи, отчети,

анализи и какви ли не още ракообразни продукти на залутаните в безизходица мозъци.

Във Васильово баща ми попаднал във весела гуляйджийска компания. Главен учител бил Стоян Попов - зет на Михо Каравасилев от богатия род, дал името на селото. Към учителската колегия принадлежала и жена му - дъщерята на същия този богаташ и бивш народен представител. Оказало се обаче, че главното занятие на главния учител Попов било не учителстването, а ловът. В междучасията, когато изобщо имало учебни занятия, се говорело само за барут и кучета, всеки ден по горите и баирите наоколо трещели пушки. Дивите васильовски зайци вриели в тенджерите на неуморния, вечно засмян кръчмар Иван Събчев, над тях се носел мирис на вино и дафинов лист, нощем в кръчмата се въртели грамофони и кънтели песни, а васильовските ученици се радвали на щастливо безделие. Само че поголовно били изпозабравили таблицата за умножение. Случаят може и да не е бил много характерен за, общо взето, строгата тогава училищна система. Така или иначе пред моя двадесет и седем годишен тогава баща стояли две възможности. Или да стане ловджия и да го удари на гуляйджилък заедно с началството, или да се заеме с първия от авгиевите обори, които се изпречвали по пътя му.

Наистина той си купил пушка и сигурно е излизал няколко пъти с ловджийската компания, но за каузата на гуляйджилъка бил абсолютно непригоден. Работата била там, че още в Каминище баща ми заедно с един негов съученик основали младежко въздържателно дружество, което много бързо увеличавало членския си състав и към 1937 година брояло около двеста ученици и ученички, моми и ергени. Населението на селото по това време било около две хиляди души, а в готовност да задоволят всяка появила се алкохолно-тютюнджийска потребност били отворили вратите си петнайсет кръчми. В старата ни къща доскоро се търкаляха пожълтели и наядени от мишките вестници и календари, издадени от някогашното въздържателно движение. Те, примесени с други книжа, затрупваха пода и високите до тавана етажерки на цяла една стая. Но освен тях там имаше огромно количество бутилки с първокласна гроздова и сливова ракия. Тази ракия баща ми собственоръчно произведе през последното десетилетие от живота си и поради преждевременната си смърт не успя да изпие. На всяка от кориците на най-дълго излизалата поредица от брошури имаше един млад, мускулест юначага с профил на Микеланджеловия Давид, който решително беше стиснал шията на огромен, навит, изплезил в агония езика си, змей. Змейт, разбира се, беше омразният Цар Алкохол, а зад него и юначагата изгрываше слънцето на трезвеността.

Макар че по отношение на съня съм по-скоро от типа на чучулигите, отколкото на бухалите, нищожно е количеството на истинските изгреви, които съм видял през живота си в сравнение с нарисуваните. Слънце зад сецесионна плетеница от букви, листа и клонки върху кориците на женско спи-

сание от началото на века. Слънце зад чук и наковалня. Слънце зад разтворена книга. Слънце зад фабричен комин, зад пречупен кръст, зад факел, зад сърп и чук, зад вдигнат юмрук, зад разорани бразди, зад заводски корпус. Спомням си даже, че върху една дървена ученическа линейка имаше нарисувани с мастило борове, планински хребет и изгряващо над тях слънце. Баща ми, изглежда, си беше драскал в час, докато е чакал да свърши класно упражнение или мънкането на някого пред черната дъска.

Самият аз съм изрисувал огромно количество изгреви по всевъзможни стенвестници, лозунги и плакати в училище. “За мен е ясно, както че ще съмне - с главите си ще счупим ледовете. И слънцето над хоризонта тъмен, да, нашто ярко слънце ще просветне.” В тези стихове няма ирония. Иронията е в това, че десетилетия след като авторът им през 1942 година си счупи главата, искрено вярвайки, че чупи ледове, хора в родината му се радваха на кратки и фалшиви затопляния като внезапно посъживили се мамути от някаква необозрима във времето ледникова епоха.

Който иска да разбере метаморфозата, в хода на която змеят, символизиращ Царя Алкохол, се превърна в змей, символизиращ световния империализъм, а надписът “трезвеност” върху изгряващото слънце стана надпис “комунизъм”, трябва да проследи инфилтрацията на социалистическото, кооперативното, читалищното и въздържателното дело в България с идеите на сталиновия болшеvizъм. Самият аз имам обонятелни усещания за тази метаморфоза. В нашата къща дъхът на прясно разрязани книги, на печатарско мастило, на темперни бои и на театрален грим постепенно беше изместен от миризми на ловджийски барут, на оръжейна смазка, на кожени патрондаши, на гроздова и сливова ракия.

17.

Майка ми казваше, че слизайки по пътеката от село Васильово към Павликянско Каминище, баща ми “правел учение”. Тичал приведен, залягал из трапищата покрай пътеката, пак скачал и тичал така, както правят това войниците. Казваше го с присъщата на по-късната й възраст ирония. Сми-сълът на цялото това учение бил, че той се готвел да минава в нелегалност. “Теб ще те убият още първия ден, какъвто си къопав” - му казвала тя и не давала да се чуе за шумкарлък. Думата “партизанин” тогава не била още в употреба. Самият аз я чух за първи път през есента на 1944 година, а най-напред понятието влезе в главата ми чрез диалектното “шейки”. Очевидно представителите на властта са говорили за “шайки”, но така точно думата не можеше да легне на езика на нашенците. “Шейки!” - възбудено и тревожно прошепна майка ми една нощ, когато се събудих от кучешки лай, и се надвеси над мен, като че ли да запази от нещо много страшно топлото ми легло. Аз си ги представях със страшни, напръскани с разтвор от вар и син камък, лица. Така изглеждаха кой знае защо комитите в една поставена

от баща ми на сцената на училищния салон пиеса. Шейките бяха убили горския на село Васильово. И бяха тичали по него - това също стигна до ушите ми. Защо ли им е трябвало да тичат по горския? Сигурно защото те не могат да ходят като другите хора, могат само да тичат. Като кучетата. По празника Дайлада, когато се вадеха пръстените от котела, момите заедно с другите припявания пееха и така: "Къса кучка през дол бяга, цървул стяга." На която мома пръстенът се изтеглеше от водата в котела след това припяване, щеше да се омъжи за хайдутин. Комита, шейка, хайдутин - звучеше диво, страшно, отблъскващо и привлекателно. Много по-късно, тъй като фигурите на тичащите по горския шейки (очевидно поради съдържащия се в тази представа елемент на жестокост) не искаха да излязат от съзнанието ми, започнах да си давам сметка, че това ще да е било акт на отмъщение. Нелегалните са газили трупа на обвинения в издайничество и екзекутиран от тях в гората общински служител.

Покрай стръмната пътека от село Васильово към Павликянско Каминище през пролетта пееха птици, а сега в късната есен шумоляха сухите кафяви листа на церовете. Аз подтичвам след баща ми и майка ми. Те гледат да вървят бързо, защото вечерта в читалището ще има вечеринка. Обещали са да вземат и мен. От време на време се спъвам в някоя буца или камък, защото вниманието ми е насочено все към далечните, много далечни баири, от които започва небето. Там някъде има шосе, а по шосето може да мине автомобил. Много приятно е очакването да видиш като какъв автомобил ще се появи: червен, син, жълт, зелен или някакъв друг. В горния край на Павликянско Каминище е ханчето на дядо Вълъо. Там в един силен дъжд надойдоха много автомобили - всичките синьо-зелени, а от тях наскочаха войници с жълти коси. Ние с майка ми и сестра ми бяхме се скрили в дядо Вълъовата кръчма, идехме си от нивите. Една жена с жълта коса и жълти ботуши ме сложи на коленете си. Даваше ми шоколад, аз упорито отказвах да взема. Минавах за срамежлив и освен това не разбирах какво ми говори жената. Не е имало как да разбере, защото, както по-късно си дадох сметка, тя е била германка, а годината 1941. Сега, когато слизаме по стръмната пътека от Васильово към Павликянско Каминище, не знам, че е вече 1942 и че ако някой от синьо-зелените камиони все още не е изгорял по руските пътища и продължава към Сталинград, войниците в него не са усмихнати. И нямат шоколад. В жълто-кафявите гори на България през 1942 година се чува само как вятърът проверява колко листа се държат още здраво на клоните. Съвсем нарядко под нечий крак - на животно, а може и да не е животно, ще изпука съчка, сврака ще изкряска, че се нарушава редът, възможно е един-два пъти на ден да пукне пушка - ловджийска, а може и да не е ловджийска, но оръдейният тътен, огънят, победоносният рев и предсмъртният вой на милиони руснаци, германци, японци и какви ли не още са на хиляди километри отгук.

Дълбока долчина от синя пръст и жълти камъни разделя двата планински хребета между двете села. Прилича на каньоните от Колорадо, които по-късно видях в американските уестърни. Най-интересното и най-страшното място е Скокът. Скок по нашенски значи водопад. От една надвесена над дълбокото широка каменна плоча плющи сега само тънка струйка вода, но невинаги е така. Веднъж тук клокочеха и гърмяха страховити, мътни пороища. Ние пак се спускахме по пътеката от Васильово към Павликянско Каминище. Настигна ни внезапен пороеен дъжд и един овчар ни подслони в колибата си. Когато дъждът престана и ние, подхлъзвайки се надолу по стръмната кална пътека, стигнахме до Скока, видях нещо, което после дълги години се явяваше в сънищата ми. От спокойния зелен вир долу нямаше и помен. Сега целият огромен котел, образуван от двата стръмни бряга и съединяващата ги надвесена каменна плоча, беше се напълнил с мътнокафява вода и бяла пяна. Отгоре, иззад завоя на долчината, се появяваха клони и дебели дървета, за миг се озоваваха над разпенения котел и преди да успеят да направят каквото и да било за спасението си, политаха в гърмящия и клокочещ ужас.

Ние почакахме силата на пороищата да отmine, после баща ми се съблече по дълги до колената бели гащи, взе майка ми на ръце и нагази във водата. Всяка от предпазливите му бавни крачки до отсрещния бряг беше придружавана от отчаяния писък на сестра ми и на мен. Дали като втори или като последен съм бил пренесен, не помня, но представата как белите гащи на баща ми, плитките на майка ми и рокличката на сестра ми се премятат заедно с клоните и дърветата и сред кръв и кал политат в клокочещата бездънност дълго време витаеше около възглавницата ми, преди сценаристът на моите сънища, на когото никога не е липсвал вкус към кошмарното, да се погрижи да ги разнообрази с други мотиви.

18.

Гората на сцената беше по-хубава от истинската гора. От хартия ли бяха изрязани листата и клоните, от плат ли, кой ги знае, но беше толкова интересно да се гледа как те едвам-едвам се поклащат над главите на артистите. Много по-късно разбрах, че декорите за селското читалище са рисувани от Борис Данков от съседното село Казачево - бъдещ професор в Художествената академия, и от един руски художник белогвардеец. Някъде около годината на моето раждане тогавашният много енергичен кмет - адвокат по професия, изсякъл селската кория. На мястото на вековните дъбови дървета край долния край на селото лъснал огромен гол баир, баирът се разцепил на десетина места, цепнатините ставали все по-широки и по-дълбоки и сега като че ли се чакаше само да се види през коя точно от тях земята един ден ще се разполови до отсрещния си край. От Корията, което на турски значи гора, останало само името, покрай пръстта на трапищата започ-

нали да растат никому ненужни бели тръни, а овцете, докато се провирали там за оскъдната трева, оставяли по тях фъндъци от вълната си. Затова пък в селото близо една до друга се появили три нови сгради: ветеринарна лечебница, електрическа мелница и читалище. На никакъв чужд език не може да се преведе българската дума “читалище”. От словосъчетанието “дом культуры” лъха съветска скука, “Dorfklub” (селски клуб), както би написал немският преводач, мирише на бира и политика. Работата е там, че българските даскали, които в турско време са се събирали съвместно да четат оскъдните вестници и така възникнало понятието “читалище”, още тогава много са обичали да играят театър. Затова думата буди не толкова представа за място, където се чете, а за сцена, зала и театрални вълнения. Сградата на читалището в Павликянско Каминище пък съвсем буквално възплъщаваше този смислов превес. Тя имаше само сцена и салон, а библиотеката и читалнята останали недовършени, защото парите от продажбата на селската гора отишли, изглежда, и за новата триетажна къща, която адвокатът кмет си построил в град Ловеч. Дали точно така е станало, наистина, никой никога не се заел да докаже, а пък каменните основи на тези помещения били предоставени на дъжда, снега и вятъра да им придават все повече вид на изровен от археолозите и отново забравен дъвен градеж. Но пък какъв магнетизъм притежавала сцената. Скучноватите сказки на въздържателното дружество за вредата от алкохола и тютюна, против разврата, духовната и материална мизерия, лихварството, експлоатацията и всевъзможните други социални злини, препречващи пътя на прогреса, и преди били разнообразявани с театрални представления, но това ставало в училището на светлината на няколко големи газени лампи. Сега обаче сцената се осветявала от рампа, набодена с многоцветни електрически крушки, имало кулиси и софити, система от макари, въжета и чиги спускали отгоре декорите на Борис Данков и белогвардееца.

Хиляда деветстотин четирийсет и втора. Война. Въздържателните дружества са забранени, но вечеринките, така се наричат театралните представления през тези години, продължават. Ние, кой знае защо, влизаме през сцената. Отидохме ли си вкъщи, след като си дойдохме по пътеката от село Васильово, не помня. Помня, че се озовах сред някакви като че ли подплашени хора (били са местните актьори), в носа ме удари остра миризма (вероятно на театрален грим и извадени от нафталина дрехи), баща ми дръпна нещо, за което после разбрах, че се казва завеса, и ние се озовахме високо над театралния салон, към който водеше дървена стълбичка от четири-пет стъпала. В очакване да започне представлението в салона свиреше духовна музика, дигаше се радостна врява и нямаше нито един незапълнен стол. На първия ред, дебел, засмян и плешив - седеше нашият кръстник Васил Бирника, между него и сцената се разхождаше огромно бяло куче.

Васил е най-важният човек в общината, по-важен и от кмета, защото кметовете идват и си отиват, а той остава. Седи сега на първия ред в чита-

лицето, месата му препълват модерния голф-панталон, новата му вратовръзка блести на широкия врат, Васил Бирника гледа как породистото му ловджийско куче се разхожда пред публиката и знае, че дори по дървената стълбичка горе на сцената да се качи кучето, никой нищо няма да смее да му каже. Не знае обаче, че само след две години без голф-панталон, без вратовръзка, без часовник и без ковчег ще лежи заровен в пясъците край река Осъм. Аз също седя на първия ред и също не знам какво ще се случи с нашия кръстник Васил и с голямото му бяло куче. Това, което става на сцената, здраво държи и не пуска вниманието ми. Двама мъже - Найден и Живко, се карат за една хубава млада жена на име Милкана. Накрая Найден, вместо да гръмне Живко, гръмва Милкана. С едно малко сребърно пищовче.

На другия ден обаче аз виждам Милкана жива. В черна ученическа униформа с номер на ръкава. Милкана от снощната вечеринка се казва всъщност Евдокия, викат ѝ обаче Дочка, учи в ловешката гимназия и е наша роднина. Стои между радиото и отрупаната с чаши и чинии маса в бащината си къща и спори нещо с гостите. От гостите най-малкият съм аз. И едното от момиченцата на Васил Бирника. Една стъклена кана с червено вино е поставена точно пред мен, на равнището на очите ми, и ми пречи да виждам добре Евдокия. Тя има изящно бяло лице, тънка фигура, сигурно е най-хубавото, което е родил многолюдният чорбаджийски род на моята баба Донка. Гостите не ѝ вярват нещо, тя казва: “Сериозно!” И тънките ѝ вежди се повдигат нагоре. За пръв път чувам думата “сериозно” и тя много ми харесва.

Това, което тече в момента, може да бъде наречено “На гости у богати роднини”. Житейският ми опит и речникът ми обаче са още твърде недостатъчни за такива формулировки. Осъзнавам, че къщата, в която се намираме, е много по-различна от нашата. Заобикалят ме стъклени шкафове, а в тях всевъзможни бели и зелени, и кафяви чаши и чинийки. Има радио, покрито с бяла дантела, бели дантели има и по стъклата на прозорците. Част от жените са с начервени устни, къдрави и късо подстригани като учителки. Мъжете пушат някакви дебели като пръсти, кафяви цигари.

- А сега Мимето и Дорето ще изпеят нещо - казва нашият кръстник Васил Бирника и златният му зъб свети в щастлива бащинска усмивка над зелената вратовръзка. Мимето и Дорето са малко по-големи от мен, с цветни кордели в косите и - нещо смешно и невъзможно - с гащи като момчета, плетени и дълги до земята. Мимето и Дорето застават една до друга и запяват:

Рим, Берлин и Токио
смели са в борбата.
Скоро ще наложат
нов ред на земята.

Ръкопляскат им, милват ги, радват им се. Цялата компания запява. От жълтеникавата стъклена кана се разлива червено вино. Синкав дим от цигари плува над червилото, над вратовръзките, над потните голи глави на мъжете, над накъдрените женски коси.

Излизаме да си правим снимки. После снимките са залепени на една от първите страници на нашия семеен албум. Аз съм мрачен и сърдит. Такъв бях още като тръгнахме на гости. Майка ми се опитваше да закопчае под брадичката ми наушниците на кожената шапка. Мразех тази шапка, защото отдавна вече беше отесняла и ми стягаше главата. В стремежа да се справи с положението мама ми прищипна кожата - плач, шамар, хайде, че закъсняваме, ще ни се смеят хората. Когато минавахме през Сврако дол, от любопитство дали е замръзнала една локва стъпих отгоре, гуменият ми шушон се напълни със студена кал, нов шамар, как да не изглеждам после мрачен на снимката, въпреки че всичко беше много непривично и интересно, особено песента "Рим, Берлин и Токио".

На тази снимка с богатите ни роднини фигурира и моята баба Донка. Държи един голям пуяк в ръцете си. Беше й се сторило, че с пуяка снимката ще излезе по-интересна и очевидно е била права. По-важно за изясняване хронологията на събитията обаче е, че на тази снимка тя е с истински ляв крак. (Иначе щеше да се подпира с бастун и нямаше как да стиска с две ръце пуяка.) Значи снимката е правена, преди да й отрежат крака.

19.

Левият крак на баба Донка изигра съдбоносна роля в живота на всеки един от нашето семейство.

Всичко започна с това, че един ден напуснахме старата ни къща, разположена в подножието на дългата бяла скала, и се преместихме в долния край на селото. Железният креват с пружина, черният шкаф с книги, раклата на баба Димитра, чергите, котлите, тенджерите, лъжиците - всичко това беше натоварено във впрегнатата с двете ни крави дървена кола и се затъркаля надолу по стръмните улици. В ръцете на сестра ми със смаяно недоумение гледаше жълтата котка и непрекъснато се опитваше да се измъкне и да хукне обратно нагоре. Кучето ни Чакал, също жълто на цвят, по задължение придружаваше колата, но за разлика от друг път, сега плетеше крака най-отзад, все едно че някой беше го вързал за стърчишката. И нали си е куче, веднага се примири с новото местоживееие. Котката избяга същата нощ. Ден или два след нея баба Димитра взе един тиган, задяна малко дре-хи и една черга в цедилото и също се прибра горе в току-що напуснатата си къща под скалата. Ние четиримата обаче се настанихме в новата, строена всъщност за кръчма, постройка на дядо Дочо и баба Донка.

На левия крак на баба Донка, малко под коляното, се появил злокачествен тумор. Очертавали се мрачни перспективи за близкото бъдеще. Майка

ми е трябвало да бъде близко до нея, за да я гледа. Това гледане продължи 38 години. През хиляда деветстотин четиридесет и втора, когато напуснахме старата ни къща, баща ми е бил младо момче. В навечерието на падането на Берлинската стена беше вече отдавна изгнил в гроба си, а баба Донка се разхождаше с протезата и дървения си бастун около кошерите в градината ни и замислено ми говореше: “Таз пеперуда втори ден фърка без другар. Онзи ден си имаше другар.” По какъв начин е установявала самоличността на пеперудите, кой я знае, но до размисли примерно за любовните им отношения се свеждаха по това време грижите ѝ.

Баба Донка е една от осемте дъщери на моя пралядо по майчина линия Стойно Велчовски - най-заможния в продължение на доста десетилетия човек в Павликянско Каминище. Да си най-заможният в такова едно бедно, полупланинско село, като че ли не говори още за богатство, но не е съвсем така. Стойно Велчовски наследил всичките имоти на турския бей Мехмед Генджоолу, последния чуждоверски владетел, пребивавал тук през деветнайсетото столетие. Думата “присвоил” е по-точна от “наследил”, но как да я поставя след името на собствения си пралядо, макар че никога дори не съм зървал физиономията му, освен върху няколко старовремски фотографии. От друга страна пък, и прадедите на този Мехмед бей също са присвоили чужда земя, когато навремето са дошли тук с ятаганите си. Дали от същия този бей или от друг някой влиятелен турчин, но бащата на дядо Стойно получил в последните години преди Руско-турската война съвет да прати сина си в емиграция, ако не иска да го види увиснал на въжето. Стойно Велчовски току-що бил завършил Априловската гимназия в Габрово - най-доброто образование, което можело да се получи по това време по българските земи. Пазарили го за даскал в Павликянско Каминище, но приказките му силно намирисвали на комитаджилък. Той заминал за Влашко и се върнал оттам с войските на генерал Скобелев. Подвиг някакъв да е извършил по време на войната, не се чуло, но след като дошъл с победителите, думата му тежала като дума на победител, затова, когато заявил, че земите на бея са негови, неграмотните селяни вероятно са се учудили, като как така, но никой не се решил да попита. Ако е имало някой по-грамотен и по-богат, той също е предпочел да замълчи, защото върху него вероятно е тегнело клеймото на стар чорбаджия, привърженик на турската власт. Не се обадил и попът. Преди години в селото дохождал нелегален пратеник, може би самият Левски, за да основе революционен комитет. Попът обаче се противопоставил. “Ние, чоджум - така рекъл той на апостола, - сме заградени отвсякъде с турски села. Ха сме се надигнали, ха са ни изклали.” Емисарят на революцията бил изпратен по живо и по здраво, комитетът не станал. Сега обаче, когато се размествали дълбоки, петвековни пластове и сред всеобщия патриотичен подем трескаво се търсели, припомняли и осребрявали заслуги, попът е трябвало да тегли последствията от малодушието си. От огромния бейски двор в центъра на селото било от-

рязано все пак едно парче, за да се строи църква, всичко друго станало двор на Стойно Велчовски. Къде е била калята (кулата) на бея, изгорена по време на турското контранападение срещу казашкия отряд на полковник Жеребков, никой по мое време вече не знаеше, останала беше обаче една дълга, гледаща на юг към Балкана постройка с много одаи, стълби и чардаци. Спазвайки правилото, че човек трябва да се простира според чергата си, Стойно Велчовски се заел да запълва този двор и тази постройка с многочислено потомство.

Като имам някаква представа за характера му, мисля, че той едва ли е бил роден за даскал, така или иначе точно по време на даскалуването си, и по-вероятно преди кратката си емиграция в Румъния, отколкото след нея, той всеки ден гледал през прозореца на училището как една малка мома с котли и кобилица на рамо се изкачва нагоре по баира към дългата бяла скала. Носенето на вода с кобилица иска не толкова сила, колкото умение. Опитвал съм се и аз да го правя. Още при първите крачки котлите започват да се мандахерцат назад-напред, назад-напред, водата се разплисква ту пред мен, ту зад мен и докато измина двеста-тристата метра от Сврако дол до къщи, те остават наполовина празни. Ще ме срещне понякога някоя по-стара жена и, криейки усмивката си, ще ми даде винаги един и същи съвет: "Върти си, върти си пешимала." Пешимал аз не нося, обувам си панталон, но онази мома, която е слизала с котлите горе от къщите под дългата бяла скала, сигурно е носила. Трябва да припомня, че това е женската дреха, която особено е възмущавала целомъдрения отец Балдини в началото на седемнайсетия век затова, че се е развявала като знаме около краката на павликянките. Когато се носи кобилица с вода, пешималът трябва не никак си да се развява, а ритмично, при всяка крачка, да се люлее ту наляво, ту надясно. И колкото по-голяма е амплитудата на това движение, толкова по-малко капки вода ще се разплискаат. За да се люлее пешималът наляво и надясно, това, което е под него, трябва да се върти в кръг: напред, наляво, назад, надясно, напред, наляво, назад, надясно. Когато кобилицата с вода се носи нагоре по баир, тези движения трябва да бъдат още по-умели.

Да е знаела, че забравяйки учениците си, Стойно Велчовски всеки ден я гледа от прозореца на училището, моята прабаба Неда от рода на Буюклиите е щяла може би да избере по-обиколен път до чешмата. Когато я взел за жена, тя била на 17 години. Родила 13 деца, 3 от които не могли да оживеят. Числата сигурно са щели да бъдат по-малки, ако на бял свят своевременно се било появило момче, моята баба Донка била обаче петата поредна дъщеря. Когато тя се родила (есента на 1885 година), праядо ми Стойно бил сред контраатакуващата сръбските войски край Сливница българска пехота. Тръгвайки на война, той показал тежка жълтица. Такава награда щял да даде на този, който му съобщи, че най-последно му се е родил мъжки наследник. Един, със закъснение догонил ротата си, войник от Павликянско Каминище, донесъл вестта, че новороденото е кръстено Донка, и

сложил в джоба си сребърна монета. Като не могъл с нищо да омилостиви съдбата или природата, прадыдо ми се решил на много крайно средство. (Разказвам с големи съмнения тази история, защото той е имал много врагове и по-вероятно е тя да е измислена.) Допускайки след раждането на петата дъщеря, че вината е в него, Стойно Велчовски накарал жена си да легне с един от ратаите. Ако това изобщо е вярно, каква ли битка са водили желанието да има наследник и мъжката му ревност, за да избере от многото ратаи този, който най-малко приличал на мъж. Викали му на прякор Кекевето. Бил грозен, дребен, страхлив и с женски глас. Дали новородилото се момче е било следствие от това грозно хрумване, или хрумването, че всичко точно така е станало, следствие от грозния му вид, няма кой да каже, появата му всеки случай се превърнала в наказание. Петър, най-големият брат на моята баба Донка (след него дошли още двама, само че с чертите на прадыдо ми Стойно), беше черната овца на огромния Велчовски род. Седемте му сестри и двамата братя - високи, белолики, повечето от тях с рядкото съчетание на черна коса и сини очи, той - черен и прегърбен. Като малък все боледувал, напикавал се нощем, аз го помня напикан и като старец. Преди да тръгне на училище, се разболял от менингит, оттогава не бил добре с акъла си, останал почти неграмотен. За да се обединят два чорбаджийски имота, го оженили за най-хубавата мома на селото, бракът завършил зле, но това е, както се казва, друга история.

За разлика от брат й Петър, женитбата на моята баба Донка станала почти по любов. Дочо Мичев бил хубав и енергичен, но най-забележителното качество, което като двайсетгодишен ерген притежавал, бил невероятният краснопис. Няколко доктор, казваше баба Донка, а докторите, които бяха я преглеждали от времето на "Рим, Берлин и Токио", нямаха брой и чет, който, като погледнел писмо на дядо Дочо, смаяно да не е възкликнал: "Кой го е писал това нещо!" Аз го помня на масата край чебъра с лимоновото дърво, там бяха книгата му. Най-напред той разчистваше всичко около лактите и китките си, защото му трябваше място за замах. После топваше перодръжката в мастилницата, бутваше още нещо настрана, примерно будилника, за да не би евентуално да му попречи, накланяше глава и облизваше устни в предчувствие на удоволствието, писецът почваше да кръжи над хартията, там, където щеше да се забие в девствената й белота, кръгчетата ставаха все по-бързи и по-бързи, острието докосваше гладката повърхнина и буквите започваха да течат след него, всичките наклонени в стремежа си да го догонят. Когато листът биваше изписан, той вземаше пепел от чекмеджето на тенекиената печка и го поръсваше с него. Попивателна не употребяваше, защото беше скъперник. Аз винаги можех да позная кога дядо Дочо пише на доктор, кога на търговец. Писмата до търговците той запечатваше с червен восък. Това продължи и няколко години след Девети септември, докато му взеха лозята и нямаше откъде вече да прави вино за продан, а пък червеният восък се превърна в колкото предизвикателно,

толкова и наивно средство да се скрие нещо от народната власт, която обичаше всичко да знае.

Заради краснописа му някъде в началото на века Дочо Мичев бил назначен за писар в общината. Там Стойно Велчовски, вероятно по това време кмет на селото, го харесал за зет. Дядо ми поначало не бил от безимотно семейство, но след като получил и солидна зестра, веднага зарязал писарлъка и със смайваща страст и енергия се заловил за земята. Изкарал курсове по лозарство и овощарство, после по пчеларство. След като посъбрал пари (имал може би и наследено злато), почнал да дава под лихва, земя също давал на изполица, но никога не спрял сам да работи. Ръцете му дращеха - тежки и мазолести от постоянното съприкосновение с кирката, брадвата и правата лопата. Имаше си любима фраза - "дайте да действаме", и затова прякорът му беше Действието. Петър Велков - сътрудникът му в дъскорезницата, не се стърпял да разкаже една случка, след което в селото започнало да се говори, че Дочо Мичев има толкова пари, че може прав да се зарине с тях. Те влезли в една банка в Севлиево, дядо ми трябвало да изтегли пари, за да купят някаква нова машина. (Най-удобни са му били банките в Ловеч, но той обичаше да разхвърля за всеки случай на повече места парите си. След смъртта му наследниците ходиха да ликвидират някакви обезценени влогове чак по Троян.) Забравяйки принципа на банковата тайна, един от севлиевските чиновници излязъл иззад гишетата, дръпнал Петър Велков настрана и попитал: "Какъв е този човек?" И докато съдружникът на дядо ми - много кадърен машинен техник, дигал рамене, банковият чиновник прошепнал: "Абе то много пара, бе!"

Пари той, изглежда, наистина е успял да натрупа, не беше успял обаче да ги вложи в нещо по-крупно, затова така тежко го е ударила през Втората световна война инфлацията. В книгата му между другото намерих дълга преписка. Опитал се беше да открие предприятие за дървопреработване, околийските власти по някакви причини все бяха бавили разрешението. По това време, освен че е имал много гори, ниви и лозя, той е бил собственик на дъскорезница и съпритежател на трактор и две вършачки. Събирайки сили за никога ненанесеня голям удар, беше го докарал до твърде комично на моменти скъперничество. Не знам по-нагледна илюстрация на контраста между митологизираното му богатство и убогото битие от един случай, вече много години след Девети септември, когато той подаваше на баба Донка вехтия си каскет с настояване да го закърпи. Каскетът полетя през прозореца, запратен от бабината Донкина ръка и придружен от пискливия ѝ глас: "Да ти пуст остане дано!" Макар че използваша и наемни работници, до тежкото си заболяване през 1942 година тя непрестанно беше блъскала земята наравно с него. Веднъж, когато след вършитба двамата прехвърляли слама в плевнята, тя ударила с вилата левия си крак някъде около глезена и там се образувала бучка колкото бобено зърно голяма. Месеци по-късно, докато претакали вино в мазата, тя се ударила на същото

място така силно, че премаляла от болка и бучката станала колкото орех. Когато напуснахме къщата си край дългата бяла скала и слязохме у дядови Дочови да живеем, подутината имаше вече вид на яйце. Докторите от Александровската болница бяха й дали име: тумор. Звучеше ми някак си като думата “мотор” (дядо Дочо току-що беше купил един голям и лъскав за дъскорезницата), само че значително по-неприятно.

20.

Те съжителстваха като че ли в не съвсем естествено съседство - кръчма и дъскорезница. Дъскорезницата (наричаха я всъщност “стружна”) беше разположена във вкопаните наполовина в земята и изградени от камък основи на новия дядо Дочов хамбар. Понеже пък един навес свързваше тези две нови постройки със старата къща, когато Петър Велков включваше електромотора и разните му трансмисии - маховици и ремъци - почнеха да се въртят, да плющят и да тресат темелите на хамбара, хамбарът люлееше къщата. Ако задържиш за малко пълната лъжица пред устата си, част от нея ще се разлее от ритмичното друсане. Край каменното стълбище на хамбара растяха огромни, отгледани от вещата ръка на дядо Дочо асми и стигаха до цигления покрив на новата къща. Именно тази къща той беше построил с намерението да отвори кръчма - може би петнайсетата по ред в не твърде враждебно настроеното към виното и ракията Павликянско Каминище.

Сметката му обаче излязла крива. Поначало долната махала се населяваше от сравнително по-прибрани и пестеливи хора. Те впрягаха най-често биволи, биволът е бавно и спокойно животно, то налага своя бавен, като че ли премислен ритъм на живот. Между хората от горната махала, заселени високо около скалата, имаше много каруцари. Каруцарството е мъжка работа, конят поплювковци около себе си не търпи. Трябва да си смел, за да го овладееш, когато се разбеснее, и решителен, че да ти има страха. С каруците хората от горната махала караха вар по селата наоколо, та чак до Троян и Велико Търново. Събираха се по пет-шест души, вадеха тежки, бели камъни от скалата, трошаха ги с големи чукове, сечеха и прекарваха дърветата от гората, майсторски подреждаха ред камъни, ред дърва в дълбокия ров, наречен именно “варница”, после палеха дърветата. В дъжд и пек е трябвало да се бди под открито небе по цели денонощия, защото, загасне ли варницата, всичкият каторжен труд отивал на вятъра. Налагало се прочутата павликянска вар под формата на големи, леки като перце и бели като сняг камъни, да се продава бързо, най-често на безценица, защото, намокрел ли я дъжд, вече за нищо не ставала. Но пък какво удоволствие трябва да е било да препускаш след това с празна каруца, пълен джоб и сухо гърло към кръчмите на Павликянско Каминище. Защо ще подминеш четиринайсет от тях, че да слезеш чак долу, където на една тиха улица, встрани от главните кръстовища, Дочо Мичев е решил да се прави на кръчмар.

Какъв ли кръчмар наистина може да излезе от човек с прякор Действието? Седят дядо Руско и дядо Тодор пред полупразните си юзчета и за хиляда и първи път повтарят какво бил казал генерал Радко Димитриев преди атаката на турските позиции край Бунархисар. На същата маса, единствената заета в цялата кръчма, дядо Байо ги слуша, само че без юзче - не е успял да издебне днес кокошката. (Пиенето е евтино, две яйца стигат, за да си тръгнеш развеселен към къщи.) Как да им кажеш на тез тримата “действайте”? А докато те реконструират отколешното слово на отдавна изгнилия в земята генерал, в лозята след последните обилни дъждове гние гроздето. Пчелите чакат да бъдат подготвени кошерите им за зимата, лозовите кютуци - да се заровят с остригани пръчки в земята. Изсушеното жито трябва да се прехвърли в съсеците на хамбара, отрязаните трупи да се карат и бичат за дъски. Той се опитал да отваря само привечер и по празниците, след съвсем кратко време обаче изцяло зарязал кръчмарлъка.

И тъй, горният етаж на новата къща, непоел в достатъчна степен миризмата на тютюн и джибри, така че после с десетилетия да напомня за доблестно пиянско ежедневие, беше ни предоставен от дядо Дочо за жилище. Тя се оказа страхотен ветрилник тази дядо Дочова къща. В средата на най-голямото помещение беше издигната тухлена стена, но нито една от така получените се стаи не можеше да се отоплява достатъчно. Единственото закътано място беше стаичката в югоизточната част на етажата с размери приблизително три на три метра. Там можеше да се побере само едно легло и една тенекиена печка тип “циганска любов”. Посредством съоръжение от широка дъска и железни куки леглото вечер се разширяваше, за да можем да легнем там четирима - баща ми, майка ми и ние със сестра ми. В мразовитите дни непосредствено край нас, така че се запълваше целият под леглото, печката, прозореца и вратата, постилаше чергите си баба Димитра. Ако някой през нощта искаше да излезе, трябваше да я прескочи. Под помещенията на бившата кръчма беше каменната маза с бъчвите на дядо Дочо. От нея зиме и лете появяваше студ. Още една стаичка имаше етажът - откъм северната страна. Там, където на равнището на улицата е бил входът на кръчмата. Най-тихото и тъмно помещение в новото ни жилище. На източната му стена баба Димитра закачи иконата на света Богородица. Исус с нахлупения на главата си котел пак взе тъжно да гледа в полумрака, а около черния, обгорял от свещите кръст на иконостаса пак замириса на тамян и босилек.

21.

Възможен (недокументиран) разговор между Дочо Иванов Мичев и съпругата му Донка Стойнова Мичева относно настаняването на семейството на Никола Свирков в новата къща през есента на 1942 година:

- Дочо, дай на Никола и Цвята пари да изкарат къщата, като сме ги повикали да ма гледат.
- Дай им ти.
- Аз немам.
- И аз немам.
- Немаш ти, ама утре като легна, какво ще правиш. Нито знаеш да готвиш, нито да переш.
- Не лягай.
- Димитра все на сърдито гледа, ще ги накара тя да са върнат пак горе у Стената.
- Да са връщат.
- Докторите нали рекоха, че могат да ми отрежат кракът. Как ще живея аз с един крак?
- Както щеш.
- Дай им пари.
- Пари немам.

22.

Макар че котката първа се възмути от новия ред и първа се върна в старата ни къща, след време тя се примири и дойде долу. Бунтовете на баба Димитра обаче продължиха дълго. След всяко по-голямо скарване тя задяваше цедилото си и поемаше нагоре към Стената. Гордостта ѝ силно страдеше от това, че трябва да живее в двора и къщата на сватове си. Разпънат между майка и жена, баща ми ходеше горе да я увещава. Възраженията ѝ имаха винаги един и същ, произнасян с доста насилен плач, рефрен: “Не мога, Николчо, не мога!” Къщата край скалата междувременно все повече старееше. През каменните плочи на покрива потече вода, мазилката от стените тук-там падна и се показаха прътите на плета, ветровете отпориха ламарината от покрива на герана. А под скалата, непосредствено край къщата, избуяваше все по-гъста растителност. Клони обвиха високите, бели каменни блокове, лозина закри входовете на пещерите. По припечите, където през първите пролетни дни бяхме тичали да берем теменуга и минзухар, избуя непроходим гъсталак. Изчезнаха и гарваните, но това стана много, много по-късно, когато в селото направиха кооперативно стопанство и над земята излетяха самолети да я пръскат с отровни препарати против вредители.

23.

В училището имаше войници. Край високия, циментиран отгоре дувар вреше чорбата им в големи, поставени на гумени колелета, печки. През

един от прозорците, там, където бях виждал русата учителка и един бело-кос учител да бият звънеца, сега се съзираше острият връх на изградена от пушки колиба. Освен тези пушки имаше и други - дълги, дебели, надупчени с големи продълговати дупки и с железни крака. Никой от нас, дете клечахме на дувара, кой вече с гащи, кой още само с кълчищена риза около пишката, не беше достатъчно вещ в оръжезнанието, за да знае, че тези големи пушки се казват картечници.

Изглежда, нещо като час по художествена самодейност са имали тези войници, защото на един от брястовете, обърнат към долния край на селото беше закачен високоговорител, един, препасан с повече каиши от другите и със злато на раменете, говореше пред нещо, което трябва да е било микрофон, а от целия училищен двор се носеше войнишки смях. От всичките смешни неща, които онзи с каишите съобщаваше на селото, съм запомнил само израза “чушки, пълнени с вятър, завързани с бодлива тел”. Дали някой от хората, които надвечер се прибираха с добитъка си от нивите и горите, е слушал смешните неща по високоговорителя, не знам, нас, дете клечахме на дувара, още първите дни ни разгониха. Това, което още си спомням, беше наблюдавано от разстояние, оттам, където започва стръмната пътека към скалата. Една жена пееше или плачеше край дувара на училището. Ако се съдеше по това, че на няколко метра от нея двама войници се превиваха от смях, жената пееше, и то нещо изключително смешно, от друга страна пък, тя удряше хълбоците и главата си с ръце - нещо, което не се прави при пеене. По едно време двамата войници започнаха също да удрят главите и хълбоците си и също да плачат или да пеят. Може би съм се досетил, че движенията на двамата представляваха (на езика, на който тогава аз говорех) “глеzene”. (Чуждицата “имитиране” тогава още не бях научил.) Зрителният ми и гласов спомен от този ден беше допълнен с по-сетнешни обяснения. Жената е била Рада Пангалиева, единият от войниците - Кочо Вълков от нашето Павликянско Каминище, другият - от кой знае къде. Докато тримата разиграваха край сградата на училището въпросната сцена, вътре в една от стаите цивилни полицаи от Ловеч и Плевен са биели с тояги и гумени палки Радиния син Иван, още петшест момчета на неговата възраст и баба Мария Митевска, наричана отначало на шега, а после все по-наистина, Баба Тонка. С танцовите мелодии от закачения на бряста високоговорител са заглушавали писъците им. (Покъсно всеки от тях твърдеше, че звук не е издал.) Настанена в училището е била ловна рота за борба с въоръжените нелегални в района. Ротата се е командвала от поручик Стоянов.

24.

В редките минути, когато бездействаше, моят дядо Дочо, по прякор Действието, обичаше да гледа как действат машините на стружната. Той

заставаше край темелите на хамбара, там, където върху зациментирана площадка, изкопи и заграждения бяха монтирани електромотор, банциг, гатер и рендосвачка и, крещейки с всичка сила, разменяше от време на време по някоя дума с Петър Велков. Петър, с шофьорски очила на лицето, за да го пазят от стърготините, следеше как трионът бичи обкования с железни скоби труп. Огромни дървени трупи имаше навсякъде около стружната, дори на улицата. Там ги разтоварваха селяните, когато имаха нужда от дъски, и чакаха да им дойде ред за бичене. Чакаше се, както се чака на воденица, и затова стружната беше място за сладки приказки, каквото е воденицата, само че тук трябваше да се говори още по-високо. За да се наддее на виенето на мотора, плясъка на каишите и писъка на дървото под зъбите на триона.

Сигурно си е попръдвал дядо Дочо край стружната. Не за да използва шума на машините за прикритие. Прикритие за това удоволствие той не търсеше никога, твърдеше даже, че в Америка и в Европа между това да пръднеш и да кихнеш не се прави никаква разлика. “Върви си - разправяше дядо Дочо - някоя кокона през Виена. Начервена, нагласена, с тънки чепици, с чанта, с копринени чорапи. И както си минава пред стъклото на някой дюкян, троп-троп с чепиците - ръц-ръц отзад, пърди си коконата, фистанът ѝ се ветрее и никой не се обръща.” Аз не знам защо той даваше примери все с Виена или Берлин, където кракът му не беше стъпвал, а не с Америка. Там беше прекарал повече от година. Обличаше се даже по американски. Широки, протрити панталони от памучна материя в син цвят, боядисана, струва ми се, най-вече вследствие на разтвора от син камък, с който пръскаше лозята си, сламена шапка на главата, памучна жилетка също с петна от син камък. По едно време една дупчица имаше отзад на панталоните си, така че се виждаше част от кожата му. Аз все си мислех, че той нарочно, поради шегаджийския си нрав е пробил дупчицата, за да не действат сините панталони като шумозаглушител. Защото много обичаше дядо Дочо, когато мине покрай седнали на някой дървен труп край стружната му селяни мющери или бабички, събрани на приказки върху белите камъни на кръстопътя, да ги поздрави с гръмогласно трикратно пърдене. Мющериите отговаряха със смях, бабичките също, но ако баба Донка беше между тях, дядо Дочо след втория или третия изстрел засилваше крачката си, направо подтичваше. Страхувал се е, изглежда, че баба Донка, която не споделяше много неговите представи за хумор, ще запрати отзад по главата му хурката си или онзи твърде тежичък уред за пресукване на прежда, който в Павликианско Каминище се наричаше “прясук”. Причина за всичките дядо Дочови теоретизации относно естествеността на гръмогласното му газоотделяне беше всъщност разваленият му стомах. Той обичаше обилно да го пълни с месо и извънредно силни подправки. Малко ли теории обаче са създадени, за да се оправдае този или онзи дефект.

Веднъж, както си стоял край стружната и си попръдвал, дядо Дочо видял как Лишко Ликовски запъхтян минал нагоре по улицата. Петнайсет минути по-късно, точно в обратна посока - надолу по улицата притичали войници. След войниците - полицаи, след полицаите - цивилни. Най-отзад, точно толкова запъхтян, колкото и Лишко Ликовски преди малко, макар че бил изминал несравнимо по-късо разстояние, кандилкал брада попът на селото отец Стойчо, по прякор Стипцата.

- Тичай Дочо! - провикнал се Стипцата. - Тичай да ловим шумкаджиите. Нашите намерили шумкаджиите в Буковец!

- Ида! - отговорил дядо Дочо. - Само да си облеча дрехата. Тичам да си облеча дрехата и ида.

Стипцата погнал пак прахоляка, който дигали ботушите на взвода от ловната рота (другите взводове минали по други пътища), а дядо Дочо влязъл в одаята на старата къща. Какво е правил там, разбира се, никой не знае, едно е сигурно, че не е търсил дреха. Не е възможно обаче да не е погледнал през прозореца на юг, където сред планинските възвишения зад реката отвъд, в местността Буковец, имал получена като зестра на баба Донка гора. Разстоянието по права линия до там съвсем не е голямо, така че не е изключено да е видял онази тънка ивица дим, която преди това много по-отблизо съгледал Лишко Ликовски, преди да прецапа полупресъхналата от летния зной река и после през баирите на местността Жълтопръстница да хукне нагоре към селото.

Дядо Дочо вероятно си е дал сметка, че отказвайки да се присъедини към потерята, той е взел страна в нещо съдбоносно важно, не беше обаче някой толкова образован човек, че да седне на масата си, да топне писеца в мастилото и с красивия си почерк да запише някакви мисли по този повод. След като е отминала опасността друг някой след Стипцата да се опита да го подбере към Буковец, той отново е слязъл долу при стружната. Петър Велков от време на време спирал електромотора, примерно докато върху вагонетката на гатера с помощта на лостове, чукове и железни скоби бъде закрепен нов труп за бичене. Възможно е по време на такова едно спиране хората в стружната да са чули кратката пукотевица, която проехтяла в местността Буковец, възможно е хлапета да са притичали по улицата и да са огласили какво се задава отдолу. Всеки случай в един определен момент всички от стружната излезли върху мегдана със стърготината. Излезли от къщите си и други хора от махалата, главно стари жени, защото времето било работно и повечето от хората били по нивите си. Бабичките се били скупчили на тяхното си място - белите камъни край един от дуварите на кръстопътя, петдестина метра далеч от стружната по посока на Сврако дол, там, където винаги ставали приказките им.

Най-напред се задали войниците. Те нито пеели, нито говорели. Били потни и уморени от многото тичане, движели се под строй, но не съвсем, защото под строй по стръмните и неравни улици на Павликянско Камини-

ще много трудно се върви. След войниците вървели униформените полицаи, след униформените - цивилните. Между униформените и цивилните пък се движела каруца. Това била каруца не с ритли, а със сандък. Ако е била с ритли, може би нямало да спре на кръстопътя край белите камъни, защото през ритлите се вижда какво има в каруцата, какво има в сандъка - не може да се види. Каруцата спряла.

Ангел Паликрушата. Той вървял на две крачки зад конете. Ръкавите на ризата му били запретнати, обут бил с брич и гумени цървули. Ръцете си държал преметнати малко зад гърба върху дулото и приклада на германски шмайзер, така както овчарите премятат ръце зад тоягите си. Щом колелетата спрели да се въртят, Ангел Паликрушата стъпил на една от железните главини, пъргаво прехвърлил крака в сандъка, навел се и когато се изправил, в едната си ръка държал за косата човешка глава. Главата била на млад мъж. Все едно че Ангел Паликрушата го подканил, така както е легнал по гръб, да се надигне и погледне събраните на кръстопътя хора. Мъжът се надигнал, но не отворил очите си, само устата му стояла широко раззината.

Бабичките на кръстопътя не направили нищо друго, освен да се прекръстят. И да е минало на някоя през ума, че тази уста трябва да се затвори (защото, макар да било месец юни, тя скоро щяла да се вкочани и тогава нямало да се затвори никога), някоя нищо не казала, защото сигурно са си давали сметка, че тези с многото железа през раменете не държат никак на красотата на смъртника. Мъжете край стружната не се и прекръстили. Стояли и гледали от мегдана със стърготината.

Яд ще да го е било Ангел Паликрушата, че нито една млада жена не го гледа от кръстовището край белите камъни. Но на други места по дългия път от Буковец до училището все някоя го е гледала. Не е изключено да са се мярнали някъде и оранжевите шалвари на Алийца циганката. Сексуалната енергия на Ангел Паликрушата била неизтощима и като не можел да й намери приложение, той причаквал по пътищата и пътеките Алийца, на която пък често й се налагало да снове по нейните си цигански работи между Казачево и Павликянско Каминище. Придружавала я най-често една по-стара циганка, друг път - купчина дечурлига, но това не пречело на Ангел де кога я срещне (случвало се и по два пъти на ден), да посочва с глава към храстите: "Алийце, айде." Алийца била черна и грозна и самолюбието на Ангел Паликрушата страдало, защото той не бил кой да е, а контрачетник. Двама контрачетници имало в Павликянско Каминище: Ангел Паликрушата и Георги Гостински. Те се криели също по горите и нощували там както шумкаджиите.

Вечерта на този ден дядо Васил Паликрушев, бащата на Ангел, връщайки се от работа, се провикнал към дядо Тодор Гостински, който също се прибирал с добитъка си от къра: "Тодоре, днес наште момчета пак утрепали един."

Ловът на шумкаджии минавал по това време за доходно занимание. Държавата плащала по 50 000 лева (равняващи се на 15-20 учителски заплати), за да се отърве от всеки един от враговете си. Да се убие шумкаджия, било обаче не толкова лесна работа. Те не били многобройни, също имали оръжие, макар и твърде негодно, а пък населението на Павликянско Каминище, бедно и в голямата си част опозиционно настроено към властта, без да е съвсем наясно с идеите им, ги подкрепяло.

25.

Големият, изненадващо интересен свят влезе в малката ни стаичка с един изящно изплетен златен конец. Конецът прикрепяше кръгло картонче с надпис от непознати, различни от българските букви: SIEMENS. Баща ми беше купил радио. Той го инсталира върху специално изработена дървена поличка, която пък закрепил на най-долната част от рамката на прозореца. След като вечер баба Димитра разстелеше постелята си, радиото висеше над нея. Баща ми беше преценил, че печката “циганска любов”, когато се нагрее, няма да го поврежда, измерил беше разстоянието така, че като се отваря вратата, да не го закача. За пръв път чух думите “оркестър”, “концерт”, но и други, които не звучаха като музика: “бойни машини”, “противник”, “пленници”. Много обичах детските предавания, но понякога и в тях, както най-вече в новините, се намесваше един идващ като че ли много отдалече, слаб, но кавгаджийски гласец. Бил е говорителят на емигрантската комунистическа радиостанция “Христо Ботев”, която е предавала от Москва на вълните на Радио София. Този гласец много ме дразнеше, нямаше откъде да знам, че баща ми е купил радиото главно за да слуша него, не помня обаче дали се зарадвах, когато един ден се оплаках от човека, който ми пречеше да слушам детските предавания, и дядо Дочо побърза да ме успокои с думите: “Германците го търсят да го убият.” Аз си представях този човек сред някаква голяма и страшна вода - като тази, дето бях видял на Скока, но още по-голяма. Със синьо като комитите от татковата вечеринка лице човекът крещеше в една фуния кавгаджийските си несъгласия, а вятърът ту ги отнасяше, ту ги пускаше по жиците на нашето радио.

Жълтата жица излизаше от прозореца, провираше се през клоните на крушата, лягаше върху циглите на покрива и стигаше до едни, разперени като ръце на плашило върху комина, летви. Разбираемо беше, че от покрива се вижда и чува надалеч. Защо обаче червената жица беше забодена долу в земята край дебелото стъбло на крушата пред мрачната дядо Дочова маза? Видях как баща ми взе един от старите сахани на баба Димитра, изжули го с нещо, така че той стана лъскав и червен, върза към него края на червената жица и така го зарови в земята. Разсъждавайки, че щом гласовете идват отвънка и по жълтата и червена жица влизат в малката ни стаичка, аз смятах, че и моят глас може да тече в обратна посока. Допускайки тази

възможност, аз заставах край радиото и щедро, с вдъхновени песни се отблагодарявах на тези, които някъде пред техните си жици пееха, свиреха и разказваха детски приказки.

Моето невежество беше нищо в сравнение с невежеството на възрастните от махалата. Някъде към края на горещото лято радиото съобщи, че царят е болен. После царят умря. Край дувара с черницата, съборен някога заради строежа на къщата, която сега населявахме, и още невъзстановен, бяха се събрали любопитни баби, по-млади жени и момичета. Някой, във всеки случай не баща ми, беше преместил радиото край другия ни прозорец, към улицата, за да се чува предаването на царското погребение. Аз бях застанал много важен край този прозорец, сложил бях ръцете си върху копчетата и имитирах въртене. Всъщност само плъзгах пръстите си по кръглата, насечена с грапави улейчета, повърхност на копчетата, но понеже разстоянието до групата на любопитните беше достатъчно голямо, те не можеха да разберат, че смяната на говор с траурна музика не се управлява от мен, а от някой, който не е тук, а в далечната София. По едно време гласът на радиото заговори за бялото конче на царя, което, покрито с черен плат, също навело глава, за да се сбогува с покойника. Тези думи силно подействаха на групата край дувара, но особено вълнуващо беше, когато гласът съобщи, че звукът, който току-що са чули слушателите, е плачът на Нейно величество. Плачът, изглежда, е бил доста тих, неопитните ми в това отношение уши май че не го доловиха. Всеки случай не от несхващане на важността и величието на момента не можех да изпълня настояването на една-две от като че ли по-младите жени край дувара да пусна пак царицата да плаче.